ISSN 0976-8645

JAHNAVI SANSKRIT E-JOURNAL

नूतनाङ्के भवतां सर्वेषां मङ्गलाभिनन्दनम्।

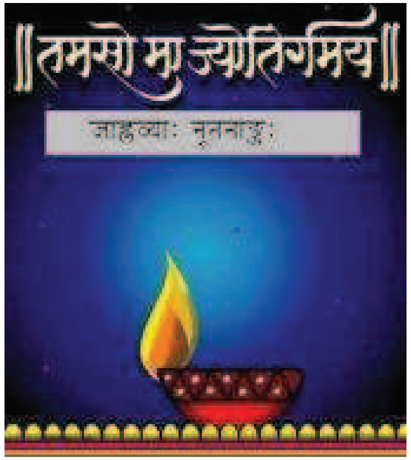

www.jahnavisanskritejournal.com

मुख्यसम्पादकः	डॉ॰ सदानन्दझा, व्याकरणविभागाध्यक्षः, आदर्शमहाविद्यालयः दरभङ्गा, बिहारः
पुनर्वीक्षकः	प्रो. पीयूषकान्तदीक्षितः, न्यायविभागः, लालबहादुरसंस्कृतविद्यापीठम्, नवदेहली
सम्पादकः प्रकाशकश्च	बिपिन कुमारझा, साहित्यविभागाध्यापकः (अनु.), राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्,हि.प्र.
सम्पादनसहायकौ	डा. आचार्यसुमनः, संस्कृतविभागाध्यक्षः, जैनविश्वविद्यालयः, बेङ्गळूरुनारायणदत्तमिश्रः, शोधच्छात्रः, जवाहरलालनेहरुविश्वविद्यालयः, नवदेहली
प्रकाशनसहायिका	ललिताजाङ्गरा, शोधच्छात्रा, पञ्जाबविश्वविद्यालयः, चण्डीगढ
प्रतिनिधिः(लोकार्पणसन्दर्भे)	डा. सुमन दीक्षित, केन्द्रीयविश्वविद्यालयः, कर्णपुरम्
तकनीकिसहायकः	लिङ्गुआ-मार्ट, नवदेहली

JAHNAVI-A First Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed Sanskrit *Triveni* (Sanskrit, Hindi & English) Journal.

INDEX

I	प्रस्फुटम	
1	सम्पादकीयम	डा. सदानन्द झा
2	प्रकाशकीयम	बिपिन कुमार झा
3	**FAQ**	
II.A	साहित्यानुरागः	
1	पुराणेषु वर्णिता शासनव्यवस्था	डा. रामनारायण ठाकुर
2	The role of Sanskrit in the present curriculum.	Dr. Anil Pratap Giri
3	प्रमाणेषु साक्षिप्रत्यक्षस्य वैशिष्ट्यम	Dr.Suman K.S.
4	कुन्तकस्य दृक्कोणतः नैषधीयशब्दानां शुद्धिसमीक्षा	साधनकुमारपात्रः
5	वक्रोक्तिध्वनिप्रस्थानयोस्तुलना – एका समीक्षा	डा. हीरालालदाशः
6	"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इत्यत्रार्थपदविमर्शः	नारायणदत्तमिश्रः
7	नाट्यशास्त्रस्य वैशिष्ट्यम	डा. गीता शुक्ला
8	प्रत्यक्षप्रमाणविषये इन्द्रियार्थसन्निकर्षः	सियंका शर्मा
9	अष्टाङ्गयोगविमर्शः	आकांक्षाशुक्ला
10	महाकाव्य में हृदयस्पर्शी पक्षीवर्णन	श्रीमती प्रेमलता भाटी
II.B	अनुसन्धान-परिशीलनम	
1	राष्ट्रोत्कर्षाय शोधसन्दर्भे संस्कृतं प्रौद्योगिकी च	श्रीबिपिनकुमारझा&डा. सदानन्दझा (डी. लिट्)
III	शृङ्खलाप्रभागः	
1	RELIGION AND MODERN SCIENCE	Prof. Piyushkant Dixit
2	वैश्विकपरिप्रेक्ष्यमेंवर्तमान संस्कृत–अध्ययनकेन्द्र	नारायणदत्तमिश्र
3	जैन सम्प्रदाय एवं भारतीय संस्कृति का मिथः सम्बन्ध	डा. मुकेश कुमार झा
4	सुबन्तसूत्राणां वर्गीकरणम्डॉ . त्रिलोकझा	
	वार्षिकाङ्कसन्दर्भिता सूचना	
	Important dates for next Issue.	

प्रस्फुटम्

A First EPQRST Journal-www.jahnavisanskritejournal.com ISSN 976-8645

सम्पादकीयम्

डॉ. सदानन्द झा[1]

कालीनःकुशलंकरोतुसततंतारातनोतुश्रियं
दीर्घायुर्भुवनेश्वरीवितनुतांविघ्नंहतात्षोडशी।
भैरव्यस्त्वशुभापहारिपुगणान्साछिन्नमस्ताहता
न्मातङ्गीबगलामुखीचकमलाधूमावतीपान्तुनः।

अयेसुरभारतीसमाराधनतत्परान्तःकरणाविद्वज्जनाःसहृदयाःपाठकाः
विश्वस्य प्रथमान्तर्जालीयसंस्कृतत्रैमासिकपत्रिका जाह्नव्याःसंयुक्ताङ्कमेकादशद्वादशाङ्कं सहृदयविवेचकविदुषां पुरतः समुपस्थापयन् महान्तमानन्दमनुभवामि।

यद्यपि संस्कृतपत्रिका संचालनकार्यं दुष्करं यथामणिमण्डितव्यालस्य परिष्करणं तथापि राष्ट्रियान्ताराष्ट्रियशतशोख्यातिलब्धपण्डितानां साहाय्येनेयं पत्रिका सारस्वतरंगस्थले नरीनृत्यते।

सत्यमेवैतत् कृष्णकालकालुष्यसंयुतसंसारप्रभावात् सम्प्राप्तोच्चपदप्रभावदर्पिणोऽधिकारिणः पक्षपातैकप्रवीणमनसः सदैव सद्वृत्तमनुष्ठतः प्रतिभावतो जनान् अधोगमयन्ति। अद्यत्वे मत्कृतेऽपि सैव चरितार्था। एतस्मादेव कारणात् जाह्नवी प्रभाविता जातेति हेतोः पठकानां करसरसिजेषु समर्पणे विलम्बः संजातः। एतदर्थं खिद्यते मे मनः।

प्रकृताङ्कद्वयस्य व्याकरणदर्शनसाहित्यपुराणशास्त्राणां गहनशोधनिबन्धाः प्रकाशिताः यत्र भारतीयदर्शनानुमानम्, परमलघुमञ्जूषामतेवृत्तिविचारः, पाणिनीयव्याकरणे प्रतिफलितानि दार्शनिकतत्त्वानि, कुन्तकस्य दृक्कोणतः नैषधीयशुद्धिसमीक्षणं, पुराणेषु शासनव्यवस्था द्रष्टुं शक्याः। नानाशास्त्रपण्डितानामालेखेन्अनुसन्धित्सूनांमहानुपकारो भविष्यतीति मे द्रढीयान् विश्वासः। आशास्महे यदनया समेषां तत्त्वचिन्तकानां महानानन्दः समुदियादिति। अद्यत्वेऽपि विभिन्नप्रान्तेभ्यः महत्वाधायिनो शोधनिबन्धाः

[1] पत्रिकायाः मुख्यसम्पादकः।

समागताः यदीय कृपालवमासाद्य जाह्नवीयं समुज्जृम्भमाणास्ति तेभ्यो भूयोभूयः साञ्जलिं कार्तज्ञं प्रकटयामः जाह्नवीपरिवाराः वयम्।

श्रुतध्वनि मनोहरा शुभापावनी

स्मृताप्यतनुतापहृत् समवगाहसौख्यावहा

निषेव्यपदपंकजा बिबुध मान्याऽमला

समस्तजगतीतले प्रवहतादियं जाह्नवी।

श्रैमत्कः

झोपाख्यः सदानन्दः

लखनौरम्, विहारः
महालया

प्रकाशकीयम □

बि□नकुमारझा[2]

भक्तत्राणपरायणा भवभयाऽभावं समातन्वती

या देवीह सुदर्शनं नृपमणिं संरक्ष्य युद्धे खरे।

या चास्मै समुदात् स्वराज्यमखिलं स्वीयं हृतं शत्रुभिः

पायात् सा भुवनेश्वरी भगवती मां सर्वदा शर्मदा॥

आराष्ट्रं साम्प्रतं जगदम्बिकायाः महालक्ष्म्याः, नरकासुरसंहर्तुः श्रीकृष्णस्य तथा बलिनियन्तुः त्रिविक्रमस्य पूजनोत्सवे सल्लीनं दरीदृश्यते । एतदवसरे जनाः विस्फोटकानि उद्दीप्य तच्छब्दैः तद्वर्णजातैश्च प्रकाशैः आनन्दमनुभवन्ति केचन परानन्दम् अपहरन्ति च । अनेन विधिना दिनानि दिनमणिना उन्नीयमानानि सन्ति । सन्दर्भेऽस्मिन् दूराद्दूरं गमनागमने सोत्साहेन सज्जिताः जनाः रेलयानस्य महासम्मर्दे अपि आनन्दमनुभवन्ति । एवं दृश्यते यत् अस्माकं समग्रो देश अपि अनेकैः वर्णैः विनिर्मितः विद्यते । एवमेव अस्माकं पाठकाः लेखकाश्चापि विविधप्रान्तीयाः विविधभाषाभाषिणः सन्ति किन्तु संस्कृतत्रिपथगामिन्यां सर्वेऽपि सममेव अवगाहन्ते आत्मनश्च पुनीतान् मन्यन्ते । तर्हि नूनमेवेयं पत्रिका जाह्नवी जाता न पुनः नाममात्रेण । तदर्थं भवतां सर्वेषां सहनशीलसहकारः सर्वथा अपेक्षित एव।यतोहिविदुषां प्रमुखसदस्यानाञ्च कार्यान्तरेषु व्यस्तत्वात् सज्जितोऽपि गताङ्कः भवतां करकमलेषु नागतः ।तस्मात् क्षन्तुमर्हन्ति करुणावरुणालयास्सुधियः विचारेऽस्मिन् इति सादरं निवेद्यते । तत एव अंकद्वयस्य प्रकटनम् अस्मिन्नेवावसरे प्राकाश्यन्नीयते ।

साम्प्रतिके युगे विविधविश्वविद्यालयेषु शोधस्य का स्थितिः इति न गूढविषयः । कोऽत्र दोषः कस्य दोषः किं समाधानम् इति नैके प्रश्नाः समायान्ति मनसि । तत्रैव कतिपयशोधाः महान्तः उपकारकाः भवन्ति विशेषतोऽस्माकङ्कृते अस्मत्समाजस्य कृते, राष्ट्रस्य कृते च इत्यादीनां विषये साहित्यविभागीयाध्यापकैः मान्यैः

[2]प्रकाशकः सम्□ादकश्च

श्रीमद्भिः सुज्ञानवद्भिः महाभागैः सह विमर्शः जातः | तत्रैवास्मिन् विषये एका सङ्कल्पना सुदृढा संजाता ।

अस्यां पत्रिकायामेव नूतनतया अस्याः संकल्पनायाः अन्वितिः भवतात् 'यत् वर्तमानजगति संस्कृतविषयवस्त्वधिकृत्य केषु विषयेषु शोधः अभवत् ? शोधस्य का स्थितिरस्ति? तत्र परिष्कारस्यावश्यकता चेत् तर्हि केनोपायेन परिष्कारः स्यात् इति विषयमधिकृत्य साहित्यानुरागस्यैव एकः नूतनः विशेषप्रभागः अत्र योज्यते । प्रारम्भिके समये अस्य प्रभागस्य श्रीगणेशार्थनिमित्तं विविधविश्वविद्यालयस्थाः अस्माकं प्रतिनिधयः (बेङ्गळूरुनगरस्थ जैनविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागः , पाण्डिचेरीविश्वविद्यालयः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, ला.ब.शास्त्रिविद्यापीठम्, जगद्गुरुरामानन्दाचार्यविश्वविद्यालयः, पंजावविश्वविद्यालयः, दिल्लीविश्वविद्यालयः, लखनऊविश्वविद्यालयः, मिथिलाविश्वविद्यालयः, राष्ट्रियसंस्कृत संस्थानस्य विविधादर्शमहाविद्यालयाः , विभिन्नप्रौद्योगिकिसंस्थानम्, जवाहरलालनेहरुविश्वविद्यालयः, विश्वभारती, शान्तिनिकेतनम्, जादवपुरविश्वविद्यालयः, सिद्धोकान्हो विश्वविद्यालयः) साहाय्यरूपे भविष्यन्ति । यदि भवन्तः अपि साहाय्यं कर्तुमिच्छन्ति तर्हि महान् प्रमोदः, साक्षात् editor@jahnavisanskritejournal.comjahnavisanskritjournal@gmail.comतथा CC to kumarvipin.jha@gmail.comइत्यस्मै स्वकीयविचारान् लेखान् वा प्रेषयन्तु ।

इदानीश्च नारायणदत्तमिश्रः, ललिताजाङ्गडा, डा. प्रदीप झा, प्रो. पीयूषकान्तदीक्षितमहोदयः इत्येवमादयो विपश्चिदपश्चिमाः साक्षात् रूपेण सम्पादने-प्रकाशने-पुनर्वीक्षणे च स्वपरिश्रममर्पितवन्त इत्यतो एतेषां कृते भूयोभूयः सकार्तज्ञं धन्यवादान् व्याहरति जाह्नवी । अन्ये ये के च उपकारकाः साक्षाद्वा परोक्षेण सन्ति तेषां कृते अपि नमोवाकं प्रशास्महे । दीपावलीपर्वणः शुभाशयपुरस्सरं पुनश्च अनेकशः धन्यवादाः ॥

विद्वच्चरणचञ्चरीकः,

बिपिनकुमारझा

बलाहरस्थ-वेदव्यासपरिसरः, हिमाचलप्रदेशः
कार्तिकमासः, २०१२

NEW FAQ

शोधप्रकाशित होने के लिए आवश्यक शर्तें।

(जहाँ पूर्वप्रदत्त आंग्लनियमावली से वैमत्य हो, आंग्लनियमावली ही मान्य होगी।)

1. मौलिकता
2. अन्यत्र कहीं न तो प्रकाशित हुआ हो न प्रकाशित होने के लिये भेजा गया हो। (यदि अन्यत्र कहीं प्रकाशित हुआ है और संस्कृतजगत् हेतु महान् उपकारक है तो इसे शृङ्खला प्राभाग में मूलप्रकाशक के विवरण के साथ सम्पादकमण्डली के अनुदन पर प्रकाशित किया जा सकेगा)
3. Undertaking form प्रेषण (यह Home page पर Form पर प्राप्य है।)
4. Essential data form पूर्ति (यह Home page पर Form पर प्राप्य है।)
5. संस्कृत में निबद्ध हो अथवा संस्कृत विषयवस्तु हो एवं संस्कृत्, आंग्ल अथवा हिन्दी मे निबद्ध हो।
6. इस पत्रिका में प्रकाशित साहित्यानुरागः प्रभाग के निमित्त ही शैक्षिक लाभनिमित्त उपयोग करसकते हैं (UGC के सन्दर्भ में)
7. शोधपत्र, undertaking form तथा प्रयुक्त फोण्ट अनिवार्य रूप से एक Zip फोल्डर में केवल स्वयं के E-mail ID से प्रेषित किया जाय।
8. शोधसार 100 शब्द तथा शोधपत्र की सीमा 1500 शब्द है।
9. प्रेषित किये जाने वाले E mail का Subject अनिवार्य रूप से - 'Title of write up +Your name+Your DOB' हो।

शोधपत्र कब भेजें-

लोकार्पण- Jan, Apr, July, Oct तदर्थ तिथि क्रमशः - 1st Dec1st Mar, 1st June, 1st Sep.

सहयोग राशि क्या है?

यहपत्रिकाकेवलऔरकेवलसंस्कृतजगत्केउत्कर्षकेलियेसमर्पितहै।साथहीजोअपनीमेधाअभिव्यक्तिहेतुप्लेटफार्मकीतलाशकररहेहैंउनकेप्रोत्साहनकेलियेहै।फिरभीपत्रिकाकोसुचारुरूपसेचलानेकेलियेनेट, सर्वर, सम्पादनआदिमेंजोव्ययकरनाहोताहैउसकेलियेसक्षमपाठकसेअपेक्षितराशि 500/- प्रतिशोधपत्रहै।यहमात्रसाहित्यानुरागःप्रभागकेलियेहै।जोशोधार्थीअथवालेखकउक्तराशिदेनेमेंसक्षमनहींहैंउनकेलियेयहअनिवार्यनहींहै।

जोस्वेच्छयाउक्तराशिसहयोगकेरूपमेंदेनाचाहेंउनकास्वागतहै- {They may deposited in the AC 30260485880 Aditya Kumar Jha SBI Allahabad.}

शोधपत्र कैसे भेजें?

E-mail jahnavisanskritjournal@gmail.com

Hard copy-Bipin Kumar Jha
Dpt. Sahitya, Rashtriya Sanskrit Sansthan, Deptt. Of Sahitya
Vedavyas Campus, Balahar, Dist Kangra, Himachal Pradesh 177-108 India

शोधपत्र का प्रारूप क्या हो?

क्रम	संस्कृत	हिन्दी	आंग्ल
1	शीर्षकः	शीर्षक	Title
2	कूटशब्दाः	कूटशब्द	Key words
3	शोधसारः	शोधसार	Abstract
4	शोधः (मुख्यांशः)	शोध (मुख्यांश)	Article
5	टिप्पणी (पाद-मध्य अथवा अन्त)	टिप्पणी (पाद-मध्य अथवा अन्त)	Foot/mid/end notes
6	सन्दर्भसूची	सन्दर्भसूची	Bibliography

किन शोधों वरीयता दी जाती है?

1. संस्कृत में निबद्ध
2. शोधप्रविधि अनुपालित
3. समसामयिकसन्दर्भ में उपादेय
4. विज्ञान-प्रौद्योगिकी एवं संस्कृत सन्दर्भित
5. विभन्न विश्वविद्यालयों/संस्थानों में हो रहे शोध की स्थिति/आंकडे/गुणवत्ता हेतु किये जा रहे प्रयास/गुणवत्ता हेतु सम्भावित मार्ग/विविध विषयों की जानकारी प्रभृति विषयक

सन्दर्भ कैसे लिखें-

इस निमित्त undertaking form में दिये प्रारूप का अनुगमन करें अथवा APA (American Psychological Association) केनियमोंका अनुगमन करें।

साहित्यानुरागः

पुराणेषु वर्णिता शासनव्यवस्था

डा. राम नारायण ठाकुर[3]

कूटशब्दाः- पुराणं, यास्कः, राजा, मन्त्री, वैदिकसाहित्यम्, व्यासः, कौटिल्यः।

शोधसारः- *पुराणं नाम पुरातनं किमपि तत्त्वम अस्माकं सनातनसंस्कृतेः परिचायकं वर्त्तते। सामान्यरूपेण यदि पश्यामः, तदा पुराणं किमपि विशिष्टं साहित्यं, यत् प्राचीनकालस्य समाजस्य सर्वाङ्गीणं विवरणं प्रस्तौति। प्रकृतेऽस्मिन् शोधपत्रे पुराणपदस्य विवेचनपुरस्सरं पुराणेषु शासनव्यवस्था सन्दर्भे विशद् रूपे चर्चा कृता अस्ति एतस्याः शासनव्यवस्थायाः वर्णनं पुराणेषु कस्मिन् सन्दर्भे मिलति तत्र किं वैशिष्ट्यम् एतेषांसमेषां चर्चा इह शोधपत्रे प्रस्तूयते।*

पुराणशब्दस्य अर्थः यास्केन निरूक्ते स्वमुक्तः – 'पुरा नवं पुराणम्' इति। पुरातनतत्त्वानां नूतनपरिवेशे प्रस्तुतीकरणमिती अस्य तात्पर्यम्। व्याकरणमादाय विश्लेषणं क्रियेत चेत् 'सायंचिरंप्राहेप्रगेव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च' इति पाणिनिसूत्रेण ट्युप्रत्ययेन निपातनात् तुडभावेन अयं शब्दः पुरा भवमित्यर्थे साधुः भवति अथवा पुरा नीयते इति पुरोपसर्गपूर्वकात् नीधातोः कथञ्चित् उपपाद्यः। यदपि निर्वचनमस्य स्यात् , प्राचीनतत्त्वावगाहनमेव तेन सूचितं भवति।1

पुराणसाहित्यस्य भारतीयवाङ्मये महत्त्वम्

भारतीयः वाङ्मयनिधिः वेदमूलकोऽस्ति इति सर्वविदितं वर्तते। वैदिकसाहित्यसममेव पुराणमपि महत्वशालि वर्तते।2 वेदभागाः संहिता- ब्राह्मण- आरण्यक-उपनिषदः एतन्महत्त्वस्य प्रमाणभूताः सन्ति। तदेव उक्तम्—
'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत्' इति।यज्ञस्य उच्छिष्टात् ऋग्यजुः सामसहितानि एव पुराणानि आविर्भूतानि।इति अथर्वेदसंहितायाम् उल्लिखितम्।3 गोपथब्राह्णेऽपि लिखितं, यत् सर्वे वेदाः कल्प-ब्राह्मण-उपनिषद्-इतिहास-पुराणैः सह प्रकटीभूताः।4
शतपथब्राह्मणे बृहदारण्यके प्रतिपादितं यथा आर्द्रकाष्ठेन उत्पन्नाग्निना पृथग्रूपेण धूमः निष्कृतः भवति, तथैव महाभूतानि:श्वासेन ऋग्वेद-सामवेद-यजुर्वेद-इतिहास पुराणविद्या-उपनिषदः-समाजायन्त।5पुराणानि गच्छता कालेन सामाजिक जनानां भावनानां , संस्काराणां, रीतीनां च अनवरतं परिपोषणे सामर्थ्यम् उपापादयन्। तथा च भारतीयसमाजस्य स्वाभाविकतायाम्, अक्षततयां पुराणसाहित्यस्य योगदानं सर्वातिशायि वर्तते।6 आपौरूषेयवेदानां

[3]सहायक प्रोफेसर- इतिहास राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान वेद व्यास परिसर,**बलाहर,** कांगड़ा हि.प्र.

अध्यात्मरहस्यप्रतिपादिकां गहनातीतावगाहिनीम् अपरिचितभाषां पौरूषेयकथाभिः सरलीकृत्य सर्वेभ्यः जनेभ्यः बोधयन्ति। वेदाः न सर्वजनेभ्यः सुलभाः इति 'न स्त्री शूद्रो वेदमधीयाताम्' इत्यादिस्मृतिवाक्येन ज्ञायते।7 सामान्यजनाः विवाहादिसंस्कारावसरेषु वेदविज्ञान् विशिष्टवर्गविदुषः आलम्बन्ते। अपरत्र भागवतादिपुराणानां पारायणं शिक्षाग्रहणं च निम्नवर्गीयाः अपि कुर्वन्ति इति पुराणानां व्यापकत्वं स्पष्टमेव।8

पुराणपरिचयः – पुराणोद्भवे सर्वाणि पुराणानि प्रायशः समानमेव तथ्यं वितृव्वन्ति भागवतपुराणानुसारं ऋग्वेदस्य उदयः ब्रह्मणः पूर्वस्मात् मुखात् सञ्जातः। तत्र पुराणानामुत्पतिः चर्तुभ्यः मुखेभ्यः समाने एव समये अभवत्।9 वेदव्यासकृतस्य पुराणशास्त्रस्य आदिः प्रवर्तकः लोमहर्षणः आसीत्। लोमहर्षणस्य षट् शिष्याः एते आसन्-सुमतः, अग्निवर्षा, मित्तवायुः, एते त्रिभिः, स्वेषां संहिताः कृताः, येषां लोमहर्षणस्य संहितया सह साम्यं विद्यते।अस्य उल्लेखः विष्णुपुराणे, अग्निपुराणे चास्ति।पुराणसंहितायाः उद्भवकर्तु महर्षिव्यासस्य वंशपरम्परा एवंरीत्या वर्तते,

व्यासं-वशिष्ठ नप्तारं शक्ते पौत्र कल्मषम, वन्दे पराशरात्मजं वन्दे तपोनिधिम् ।।

वशिष्ठस्य प्रपौत्रः, पराशरस्य पौत्रः तथा शुकदेवस्य पिता व्यासः आसीत्।विष्णुपुराणे व्यासस्य वंशपरम्परा इयमासीत्।10

ब्रह्माः-वसिष्ठः-शक्तिः-पराशरः-व्यासः-शुकदेवः इति।

सर्वेषु पुराणेषु दृष्टविवरणानुसारेण पुराणस्य पञ्च लक्षणानि क्रियन्ते।11
" सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ।।12

तत्र प्राचीनैतिह्यस्य स्वरूपनिर्णये वंशस्य वंशानुचरितस्य च महद् वैशिष्ट्यं तिष्ठति।ब्रह्मणा सृष्टानां राज्ञां सन्तानपरम्परा वंशः सञ्ज्ञायते।13 अपरत्र पूर्वो-क्तवंशोत्पन्नांनां मूलपुरूषाणां महनीयराज्ञां विशिष्टं वर्णनं वंशानुचरितम् उच्यते।14
मनुष्यवंशप्रसूतानां महर्षीणां नृपतीनां चरित्रापेक्षया पुराणेषु राज्ञामेव चरित्रं बाहुल्येन उपलब्धं भवति।पुराणैतिह्ययोः मध्ये भेदः प्राचीनग्रन्थेषु न लभ्यते।15
इतिहासग्रन्थोत्तमं महाभारतमपि पुराणमिति व्यवह्रियते।पुराणस्य अस्तित्वं ब्राह्मणसाहित्ये गोपथशतपथादिषु प्राप्यते।16शुक्रनीते अपि मीमांसातर्क साङ्ख्यवेदान्तयोगादि-परकवर्णने पुराणेतिहासयोः गणना द्वात्रिंशति विद्यासु क्रियते।तदध्ययनं च राज्ञः कृते परमावश्यकं भवति स्म।17अनेन प्रकारेण पुराणस्य माहात्म्यं समृतिकाले सर्व मान्यामासीत्।18
पुराणानां सङ्ख्या अष्टादश इति अग्रिमेण वचनेन ज्ञायते-:
"मद्वयं भद्वयं ब्रत्रयं वचतुष्टयम्।
अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानां पृथक्-पृथक।।19
किञ्च पुराणसाहित्यस्य प्रतिपाद्यविषयस्य उद्येश्यं पर्यालोचयामश्चेद् धर्मस्थापनमेव प्रधानतया प्रधानमुद्येश्यं तिष्ठति।
स च धर्मः एतदग्रिमपद्येन सरलतया बोध्यते।

'अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम। ।इति।**20**

परोपकार पुण्याय पापाय परपीडनम्। ।' इति।

श्तद्धर्मरूपम उद्यिश्य पुराणेषु राजानुचरितमाध्यमेन तेषां प्रजानुरञ्जकं शासनव्यस्थापनं व्यतन्यत। तदेवास्माभि: आलोच्यते।**21**

पुराणेषु राजधर्म: – प्राचीनकाले लघुसमुदायेषु स्थित्वा निवसन्त: मनुष्या: कालान्तरेण अधुना जनसङ्ख्यावृद्धे: सुदीर्घेषु समुदायेषु स्थित्वा जीवनं यापयन्ति। मनुष्याणां समुदाय: परिवार:, ग्राम:, मण्डलं, जनपद:, राज्यं, राष्ट्रमित्यादिनामभि: व्यवहृियते। यथा मृतिकाकणा: स्वातन्त्रयम् आचर्य न घटादिरूपविशेषं प्राप्नुवन्ति, तथैव जना: अपि अशासिता: न समृद्धा: भवन्ति अत: प्रजानुरञ्जक: कश्चित् शासक: जन् समूहस्य प्रवन्धक: अवश्यम्भावितया स्यात्। तस्मादेव पुराणेषु प्रजापालनरूप: राजधर्म: विशिष्टतया विशदीकृतम्।राज्ञ: प्रजानां विषये स्वकर्तव्यानां स्वाधिकाराणां सम्यग् ज्ञानं भवेत्।**22**

मत्स्यपुराणे राजधर्मस्य विशेषरूपेण वर्णनेन सहितं राज्ञां स्थितिरपि बोधिता। सम्पूर्णराज्यं राजानमेकमेव आश्रयते स्म।राज्ञि नष्टे सति सकलराज्यस्य शासनव्यवस्था छिद्यते स्म। अत: राजानं शत्रुभ्य: रक्षितुं विविधा: उपाया: क्रियन्ते स्म।प्रज्ञारक्षणमेव राजधर्म: इति सिद्धान्तम् अनुसृत्य प्रजारक्षणाय सीमाक्षेत्रेषु विभिन्नदुर्गाणां निर्माणं राजनीते: प्रमुखं तत्त्वमासीत्। मत्स्यपुराणे षड्विधा: दुर्गा: उक्ता: – धन्वदुर्ग:, महीदुर्ग:, जलदुर्ग:, वार्क्षदुर्ग:, गिरीदुर्ग:, नरदुर्गश्च।

एतेषु दुर्गेषु शिल्पसामग्री, ओषधय:, दुग्धादिपेया:, भोज्याश्च पदार्था:, तैलानि, इन्धनानि, स्थापयन्ते स्म।

राज्यकर्मचरिगण:– राजकीयकार्याणां नियमनाय व्यवस्थापनाय च राजा विभिन्नान् कर्मचारिण: नियोजयति स्म। वस्तुत: राज्याधिकारिणां नियोजनं राज्यस्य समृद्धौ महत्त्वपूर्णभूमिकां निर्वहति।तत्प्रसङ्गे मत्स्यपुराणे स्पष्टतया सूचितं, यत् राजनिपु राज्ञा नियोजयिष्यमाण: जन: रुपसम्पन्न:, गुणयुक्त:, सज्जन:, क्षमाशील:, सहिष्णु:, उत्साही, धर्मज्ञ:, प्रियवादी च भवेत्।मत्स्यपुराणानुसारेण सेनापति:, इत:, सन्धिविग्रहिक:, देशरक्षित:, धर्मा धिकारी राज्यसभाया: मन्त्रिण: सभासदिति उच्यन्ते स्म।एवञ्च द्वारपाल:, ताम्बूलधारी, वैद्य:, लेखक: इत्यादय: राज्ञ: स्वकीया: भृत्या: आसन्।गजाध्यक्ष:, अश्वाध्यक्ष:, अन्त:पुराध्यक्ष: इत्यादय: सप्त अध्यक्षा: कार्यकारिण्या: मुख्या: अधिकारिण: अभवन्।अद्यापि नामन्तरेण एते एव अधिकारिण: विविधप्रशासनिकपरीक्षाद्वारा राज्यस्य अनेकपदेषु विनियोज्यन्ते।पुराकालेऽपि नृपति: विभिन्नाभि: उपधानामपरीक्षाभि: अधिकारिणां योग्यतां परिमाप्य तान् पदेषु आसादयति स्म।यदि राजा निर्वहनीयानि स्वकर्तव्यानि एतानि विस्मृत्य विलासे निमग्न: भूत्वा कुशासनं भजति स्म, तदा अपरे राजान: तद्राज्यम् आक्रम्य तदधिकुर्वन्ति स्म।अत: एव राजा स्वकर्तव्येषु जागरुक: आसीत्।**23**

राज्ञ: कर्त्तव्यानि–

यथा शतं जनान् नयमानयानस्य चालक: जितेन्द्रिय: स्यात्।तथैव मत्स्यादिपुराणेषु राजा नियतेन्द्रिय: श्रेयस्कर: उक्त:। व्यासस्योल्लेखानुसारं पञ्चेन्द्रियाणि मनश्च वशीकुर्वन राजा जितेन्द्रियो भूत्वा शत्रून् जेतुं समर्थ: भवति।राज्ञा कामक्रोधलोभमोहमदमानरहितेन भाव्यम् , इति मत्स्यपुराणकार:, अग्निपुराणकार:, कामन्दक:, कौटिल्य:, शुक्रचार्यश्च वदन्ति। एतै: कामक्रोधादिषड्रिपुभि: अनेके राजान: नष्टा:।अपरत्र एतान् दोषान्

विहाय परशुराम – अम्बरीष – नागागप्रभृतिभि: जितेन्द्रियै: चिरकालं यावत् पृथ्वीराज्यं भुक्तम् इत्यपि वर्णनं पुराणेषु प्राप्यते।

राजा उद्यमशील स्यादिति कौटिल्यस्य तात्पर्यम्। कामन्दकस्य वचनं, यथा इन्धनस्य आधनेन अग्नि: प्रज्वलित: भवति, तथैव दुर्बलोऽपि पुरूष: उद्योगेन लक्ष्मीं प्राप्नोति। महाभारते बृहस्पति: उद्योगमेव राजर्धमस्य मूलं तत्त्वम् अमन्वत।उद्यम: नाम पुरूषार्थ: इति तस्य अभिप्राय:।मत्स्यपुराणे राज्ञ: गुणा: पशुपक्षिगुणै: समाना: उक्ता: सन्ति।राजा बक इव अर्थचिन्तक:, सिंह इव गुप्त:, मयूर इव विचित्र:, कुक्कर: इव दृढ़भक्त:, कोकिल इव मृदुभाषी, काक इव नित्यशंकित: स्यात्।धर्मसूत्रस्य अनुसारेण राजा प्रजानाम् आजीविकात: षष्ठं भागं गृहीत्वा राज्यं सञ्चालयेत।

याज्ञवल्क्यस्मृतेरनुसारं न्यायपूर्वकं प्रजां पालयन् राजा प्रजानां पुण्यस्य षष्ठं भागं प्राप्नोति।तच्च पुण्यं सर्वेभ्य: पुण्येभ्य: अधिकं भवति।**24**

यू.एन. घोषालमहोदयानुसारं धर्मसूत्रेषु, पुराणेषु स्मृतिग्रन्थेषु मुख्यरुपेण प्रजापालनपरका: त्रय: सिद्धान्ता: परिलक्ष्यन्ते–दैविक:, नैतिक:, अर्द्धसंविदात्मक: इति।तत्र प्रथमानुसारेण: राजा देवानामादेशेन प्रजापालनं स्वीकरोति।द्वितीयानुसारेण राज्ञ: कर्तव्यं तस्य क्षात्रधर्मानुसारि भवति।तस्य मूलं च वेदे द्रष्टुं शक्यते।तृतीयसिद्धान्तानुसारं प्रजाभ्य: बलिग्रहणात् राज्ञ: प्रजापालनं परमावश्यकम्।

स्वामी–अमात्य–जनपद–दण्ड–दुर्ग—कोश–मित्र–रूपाणि उल्लिखन् मत्स्यपुराणकार: राजानमेव राज्यस्य मूलं न्यगदत्। राज्ञा तदतिरिक्तषडङ्गाना रक्षणं कर्तव्यमिति तत: ज्ञातं भवति।

राजनीतितत्त्वेषु दूतव्यवस्थाया: महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते।अग्निपुराणकार: दूतं राज्ञ: नेत्रम् अवोचत्।दूतरूपनेत्रयुक्त: राजा सुप्त: सन्नपि जागर्ति।प्राचीनकाले इव अद्यापि प्रत्येक राष्ट्रं स्वकीयं राजदूतम् अपरस्मिन् देशे नियोजयति।दूत: यद्यपि परस्य देशस्य गुप्तसूचना: स्वदेशं प्रापयति, तथापि दूत: अवध्य: मत:।रामायणे अस्य प्रमाणम् उपलभ्यते।लंकायां दूतरूपेण गत: हनुमान् रावणेन न हत:।

कुशल: प्रशासक: सर्वदा संकटै: आवृत: अङ्गरक्षकम् अपेक्षते।अङ्गरक्षकविषयकं वर्णनं कुर्वन् मत्स्यपुराणकार: वदति, यद् उन्नताकार:, अल्पनिद्र:, शूर:, दृढ़भक्ति:, धैर्य–वान् , सहिष्णु:, हितैषी च अङ्रक्षक: स्यात्।**26**

अग्निपुराणानुसारेण स्वामिभक्त:, सहिष्णु:, प्रियश्च कश्चित् पुरूष: स्त्री वा ताम्बूलधारिपदे नियोज्या।शत्रुपक्षेण सह समयानुकूलं सन्धिं, विग्रहं वा सम्पादयन् सन्धिविग्रहिक: उच्यते स्म।मत्स्यपुराणानुसारं षाड्गुण्यतत्वानां ज्ञाता, देशीयभाषायां प्रवीण:, नीतिनिपुणश्च जन: सन्धिविग्रहिक: स्यात्।सन्धि–विग्रह–यान–आसन–संश्रय–द्वैधीभाव: आचायै: षाड्गुण्यतत्त्वरूपेण उक्ता: सन्ति।राज्ञ: गमनागमनाय अपेक्ष्यमाण: रथचालक: पुरूष: सारथि: मत्स्यपुराणे एवमाख्यातं, यत् शुभाशुभस्य ज्ञाता, अध्वशिक्षानिपुण:, अश्वसम्बद्धस्य आयुर्वेदस्य वेत्ता, पृथिव्या: समस्तभागस्य विज्ञ:, रथिनां बलाबलस्य सुपरीक्षक:, स्थिरदृष्टि:, प्रियभाषी, शूर:, विद्वान् सारथि: नियोज्य:।

प्रजापालने न केवलम् आर्थिकनीतयः राज्ञा प्रवर्तितव्याः, अपितु सदसन्मार्ग दर्शयितुं धर्म–सम्बद्धाः उपायाः उपेतव्याः।एतदेव वर्णयन् मत्स्यपुराणकर्ता धार्मिकविभागस्य पुरूषाणां गुणान् निगदति।शत्रुमित्रयोः समभावं धारयन्, धर्मशास्त्रे पारङ्गतः, कुलीनः, श्रेष्ठः ब्राह्मणः धर्माधिकारी विधातव्यः।

अथ च मनुष्याणां हृदयस्थभावानाम् अवगामी, दीर्घकायः, निर्लोभी, दानशीलश्च पुरूषः धर्माधिकारी स्यात्।**27**
एवं रीत्या प्रजापालनाय विभिन्नाः नीतीः अनुसरन् राजा न सर्वाः ताः स्मर्तुं क्षमते।अतः कृतानां करिष्यमाणानां च कार्याणां सङ्ग्रहाय लेखकनामा अधिकारी सर्व लिपिबद्धं करोति।

शुक्राचार्यानुसारेण गणनायां कुशलः, देशस्य विविधभाषागतभेदस्य ज्ञाता, संशयरहितः ,अर्थग्रहणे क्षिप्रः, स्पष्टलेखी एव लेखकः भवति।

सूदाध्यक्षः राज्ञः निकटतमः महत्वपूर्णश्च प्राणरक्षकः भवति।राज्ञे प्रदीयमानस्य भोजनस्य सम्यक् परीक्षकः, परेषां वञ्चनाप्रयासैः अचलितकर्तव्यः, पवित्रः, प्रवीणः, ओषधीनां ज्ञाने साधुः सूदाध्यक्षः भवति।राज्ञः सन्निधिं गतेषु अन्यतमस्य वैद्यस्य विषये मत्स्यपुराणे वर्णितं, यत् वंशपरम्परातः अष्टाङ्गचिकित्सां जानन्, परेषां प्रलोभनानि अप्राप्तः, उच्चकुलोत्पन्नः धर्मात्मा जनः वैद्यः नियुज्येत।

राज्यस्य सर्वाः शासनव्यवस्थाः अर्थसाध्याः भवन्ति।तदर्थं अर्थिकव्ययस्य निरीक्षकः धनाध्यक्षः राज्ञा नियुज्यते स्म।मत्स्यपुराणसिद्धान्तः लौह–वस्त्र–मृगचर्म–रत्नादिपरीक्षकः, सदसत्तथ्यानां ज्ञातारं, परेषां प्रलोभनवचनेषु विश्वासम् असमुत्पादयन्तं, पवित्रहृदयं, कुशलं, मदरहितं जनं धनाध्यक्षस्य पदे उपवेशयितुं निर्दिशति।कौटिल्योऽपि धनाधिकारिणः सन्निधाता इति कृतनाम्नः वर्णनम् अर्थशास्त्रे करोति।तदनुसारं सन्निधाता, कोशगृहस्य, पण्यगृहस्य, कोष्ठागारस्य, कुप्यगृहस्य, शास्त्रागारस्य, कारागारस्य च निर्माणं कर्तव्यम्।

वी.एस. अग्रवालमहोदयानुसारेण गजाध्यक्षः, अश्वाध्यक्षः, दुर्गाध्यक्षः, स्थपतिः, अस्त्राचार्यः, अन्तःपुराध्यक्षः, वैद्यश्च सप्त उच्चाधिकारिणः आसन्।तथापि नैते मन्त्रिवर्गे परिगण्यन्ते स्म।

याज्ञवल्क्यानुसारं राजकार्यस्य मुख्यः आधारः मन्त्रः तिष्ठति।राज्ञः कार्याणां सफल्यात् पूर्व न कश्चित् मन्त्रज्ञानं प्राप्तुं शक्नुयात्।कामन्दकस्य वचनं मन्त्रस्य बीजम् अवश्यम्भावितया रक्षितव्य इति बोधयति।बीजस्यास्य प्राकट्येन अभेद्यानि अपि राज्यतन्त्राणि भेद्यानि जायन्ते, गोपनेन च रक्ष्यन्ते।

राज्ञः स्वजनैः मन्त्रिभिः, भृत्यैश्च सह सम्बन्धविषये मत्स्यपुराणे मनुस्मृतौ च स्पष्टं वर्णितं प्राप्यते, यद् अविश्वसनीये जने विश्वासः, विश्वसनीयेऽपि अधिकविश्वासः न कर्तव्यः यतः विश्वासात् समुत्पन्नं भयं मूलमेव नाशयति।शुक्राचार्यः एतद्विषयं स्पष्टीकुर्वन् वदति, यद् विश्वासयोग्याः अपि पुत्रः, भ्राता, स्त्री, अमात्यः, अधिकारिणः एते नात्यन्तविश्वासस्य पात्राणि न सन्ति, यतः सर्वे धनस्त्रीराज्यादिलोभेन स्वभावतः पथभ्रष्टाः भवन्ति।

राजकीयकार्याणां निर्वहनाय अपेक्षितानां भृत्यानां गुणान् वर्णयन्।

अग्निपुराणकारः आख्याति यत् दक्षः, भद्रः, दृढ़ः, शान्तः, क्लेशसहिष्णुः, सन्तोषी, शीलसम्पन्नः, उत्साही च भृत्यः नियोक्तव्यः।कौटिल्यः राज्ञः प्रमादम् अपाकर्तुम उपायं वदति, यद मृगयाद्यूतवैश्यासक्तस्य राज्ञः अनुगामी भूत्वा तस्य चरित्रं प्रशस्य दुर्व्यसनेयः तं व्यावर्तयितुं प्रयत्नः विधेयः।**29**

राज्यप्रशासने दण्डादिनीतितत्त्वम्ः— धर्म, अर्थ, काम, मोक्षरूपाः चत्वारः पुरूषार्थाः मनुष्यजीवनस्य लौकिकालौकिकं प्रयोजनं साधयन्ति।तथैव राजनीतौ साम–दान–दण्ड भेदसञ्ज्ञं नीतिचतुष्टयं विशिष्टं स्थानं बिभ्रत् शासनं सुव्यवस्थाप्य प्रजोपकारि भवति।मत्स्यपुराणे साम–भेद–दान–दण्ड उपेक्षा माया इन्द्रजालाख्याः सप्तप्रयोगाः उल्लिखिताः।अग्निपुराणेन, कामन्दकीयनीतिसारेण एतत् पुष्टं भवति।कौटिल्यः साम–दान दण्डभेदान् चतुरः प्रयोगान् असूचयत्।निर्बलाः राजानः शान्त्या धनप्रदानेन वा, बलवन्तश्च दण्डेन, भेदेन वा वशीकर्तव्याः इत्याख्यानं तत्र प्राप्यते।तथा च शत्रवः सुहृदश्च नियोगविकल्पसमुच्चयादिभिः उपायैः स्वपक्षमानेतव्याः।

स्तुतिप्रशंसाद्वारा कस्यचिद् जनस्य वशीकरणं साम उच्यते।

सत्यप्रशंसा तथ्यसाम, मिथ्या प्रशंसा अतथ्यसाम भवति ।उच्चकुलोत्पन्नः, सरलप्रकृतिः, धार्मिकः, सत्यवादी, विनीतः, सम्माननीयश्च जनः सामद्वारा एव साध्यः भवति।अत्र कौटिलयस्य अयं विचारः वर्तते, यत् शत्रुः राजा येषु अमात्येषु सन्दिह्यति, तेषु कृतः सामप्रयोगः अन्याः सर्वाः नीतीः विफलीकरोति।

दानशब्दः दाधातोः ल्युटप्रत्ययेन उत्पद्यते।अस्यार्थः दानं कृत्वा परस्य जनस्य अधीनीकरणं भवति।भेदश्च संघातीकृतजनानां पृथक्करणमिति ज्ञेयम्।

अस्मिन् संसारे सर्वे प्राणिनः चराचरा स्वतः स्वेषु कार्येषु निमग्नाः भवन्ति।अस्य कारणं दण्डः।तेनैव सर्वे क्रियाशीलाः जायन्ते।इहलोके परलोके वा दण्डशक्तिं धारयत् पुरूषः सर्वेषां पूज्यः तिष्ठति।सर्वेषु कार्येषु शान्तिशीलाः ब्रह्मा, पूषा, अर्यमा तथा पूज्याः न भवन्ति।परं दण्डसक्षमाः रूद्रः, अग्निः, इन्द्रः, सूर्यश्च देवाः सर्वैः पूज्यते।मत्स्यपुराणानुसारेण दण्डः चतुर्विधः भवति वाग्दण्डः, अर्थदण्डः, वधदण्डः।

यदा राजा दण्डनीतेः सम्पूर्णतया प्रयोगं करोति, तदा युगश्रेष्ठं सत्युगं विहितं जायते।यदा सम्यक्तया धर्मेप्रवृत्तो भूत्वा चतुर्थांशं परित्यज्य अंशत्रयमेव प्रयुङ्क्ते, तदा त्रेतायुगं जायते।यदा अर्धांशमेव अनुसरति, तदा द्वापरयुगः।यदा सम्पूर्णदण्डनीतिं परित्यज्य अन्यैः असदुपायैः प्रजां पीडयति, तदा कलियुगं प्रविशति।

शास्त्रमतानुसारेण राज्ञि ईश्वरप्रदत्ता शक्तिः विराजते।मत्स्यपुराणमतेन ब्रह्मा प्राणिनां रक्षार्थं दण्डप्रयोगे देवानामशान् विनियोज्य राजानम् असृजत्।भगवान् मनुरपि राज्ञः देवत्वं समाख्यातवान्।उत्तरवैदिक काले अयं देवत्वसिद्धांतः उत्तरोत्तरं विकासं प्राप्तवान्।वाजपेयराजसूयादियज्ञै राजा प्रजापतिः अभिहितः।शुक्राचार्यः नृपतिं देवतांशसम्पन्नंहू लौकिपुरूषेषु उत्तममच् अभ्यमन्यत।मातृपितृगुरूभातृबन्धुकुबेरयमैः एतैः सप्तभिः युक्तः सन्नेव राजाभिधानाय असौ योग्यतां भजति।

राज्यस्य सप्तांगविवेचनम् — ः राज्यस्य सप्त अङ्गाानि स्वीक्रियन्ते स्वामी, अमात्यः, जनपदः, दुर्गः, दण्डः, कोशः, मित्रश्च।मत्स्याग्निपुराणकाराभ्यां, शुक्राचार्य–याज्ञवल्क्यकौटिल्यकामन्दकमनुप्रभृतिभिः एतेषां वर्णनं विहितम्।शुक्राचार्यमतानुसारेण राज्यरूपशरीरस्य राजा शिरः, मन्त्री नेत्रं, मित्रं कर्ण, कोशः मुखं, बलं मनः, दुर्गः हस्तौ, राष्ट्रं पादौ स्तः।राजा राज्यस्य प्रमुखम अङ्गं वर्तते।तेन तदतिखितानां षण्णामङ्गानां यथाशक्ति रक्षा कर्त व्या। राज्ञा सह सदा वर्तमानः राज्यादिकार्येषु परामर्शं प्रयच्छन् अमात्यः उच्यते।अमात्यमन्त्रिणोः मध्ये यद्यपि साम्यं, तथापि———एतौ भिन्नौ स्वीकृतौ। तदनुसारेण यथोचितं गुणं, देशं, कालञ्च विभाव्य अमात्यः नियोज्यः। राज्ञः प्रमुखानाम् अधिकारिणां तत्तद्विभागाध्यक्षाणां वर्णनं डा. के. पी. जायसवालः एवं रीत्या कृतवान्।

1. अन्तपाल: – सीमाप्रान्तानां प्रधानाधिकारी
2. अन्तर्वंशिक: – राजवंशस्य गृहकार्याणामधिकारी
3. कार्मन्तिक: – रत्नाकराणाम् उत्पादनसंस्थानानाम् अधिकारी
4. दण्डपाल: – सेनानिर्वहनस्य मुख्याधिकारी
5. दुर्गपाल: – शत्रुभ्य: राष्ट्रस्य रक्षक: अधिकारी
6. दौवारिक: – राजप्रासादस्य प्रमुखाधिकारी
7. नायक: – सैनिकानां प्रधानाधिकारी
8. पुरोहित: – स्पष्टम्
9. पौर: – राजधान्या: प्रधानशासक:
10. प्रदेष्टा – राजाज्ञानां प्रचारक:
11. प्रशास्ता – कारागाराणां प्रधानाधिकारी
12. मन्त्री – स्पष्टम्
13. युवराज: – स्पष्टम्
14. सन्निधाता – राजकोशस्य मन्त्री
15. सभ्य: – मन्त्रिपरिषद: अध्यक्ष:
16. समाहर्ता – करविभागस्य मन्त्री
17. सेनापति: – सैन्यविभागस्य मन्त्री

कौटिल्य: एतेषां तिसृषु श्रेणीषु विभागं कृत्वा क्रमश: 48000 पणा:, 24000 पणा:, 12000 पणा: इति वेतनरुपेण निरधारयत्।

अनेन प्रकारेण राज्यस्य शासनप्रणाल्यां तदङ्गानि, तेषु प्रयुक्ता: सामादिनीतय:, गुप्तचरव्यवस्था, राज्याधिकारिणां नियुक्ति:, करव्यवस्था, सैन्यसङ्गठनमित्यादय: विषया: पुराणेषु वर्णिता: सन्ति।

उपसंहार: – 'पुराणेषु वर्णिता शासनव्यवस्था' इत्ययं विषय: आधुनिककाले निश्चितमेव प्रासङ्गिको वर्तते।शासनव्यवस्था समाजस्य विकासाय प्रधान: आधारोऽस्ति।एतदन्तर्भूतानि दण्डनीति:, राजनीति:, अर्थशास्त्रं, राजधर्म:, क्षात्रविद्या एतानि तत्त्वानि भवन्ति।वस्तुत: संतुलितशासनेन धर्मार्थकामरूपा: त्रयो वर्गा: सामाजिकानां जीवने समानतया प्रवर्त–न्ते।राज्यस्य प्रमुखम् अङ्गं राजा विशिष्टगुणै: सम्पन्न:, स्वधर्मे जागरूक: स्यादिति पुराणेषु चर्चितम्।राज्यस्य शासनप्रणाली धर्ममूला, नीतिपरका, कल्याणप्रदा, भ्रष्टाचारमुक्ता, अनुशासनबद्धा, समयानुकूलम् उदारा अनुदारा वा स्यात।व्यवस्थायां शुभाशुभास्य, समत्ववादस्य, न्यायपरकनीतीनां पालनं कर्तव्यम्।अनेन सामाजिकमूल्यानि समाजं समृद्धिपथं नयन्ति।

पाद टिप्पणी: —

1. महाभारत "प्रचलित" पु. प., पृ–3
"पुरार्येषु आनयतीति पुराणम"
2."पुराणं सर्व शास्त्रानां प्रथमं ब्रह्मणास्मृतम"
मत्स्य.पदम.सृ.अष्टा.पु.
पृ.19,अथर्व.71.7.74ऋच.सायनि, 6.7 स पुण्ण यजुषा सह

3.अथर्व, 15.1.6.1
4. गोपथ. ब्रा.2 प्र 1
5.शतपथ 14.6.10 एवं वृहदा. 2.4.10
6.मत्स्य पु., 53.3, श्लो. 36 भागवत 3.12, 39
7.विष्णु पुराण 3.6.17.19 तथा अग्निपुराण 271.11.12
8.भागवत पुराण 12.7.11
9.भागवत पुराण, 12.6.17 विष्णुपुराण, 1.2.25
10.भागवत पुराण, 12.7.16, 12.7.15
11. महा. आदिपर्व, 1.17
12. वायु पुराण, 103.48.51
13. नारदीय पुराण 1.92.21
14.गोपथ ब्राह्मण, 1.10
15.शतपथ ब्राहमण, 13.4.3.13
16 आश्वलायन गृहयसूत्र 3.3.1, 4.6
17.महा.अनुशासनपर्व
18.कौटिल्य, अर्थशास्त्र 5.13.14.5.3
19. गौतम धर्म सूत्र 8.4.6
20 . वही — 11.21
21. याज्ञवलक्य स्मृति 1.45.46.1, 101.3.189
22. शु.नी. 1.49
23. वही ...
24 . म.पु. 215.55
25. म.पु. 320.19.22
26. अ.पु. 93.12.13
27. का.नी. 7.5
28. म.पु. 215.20.21
29. मनु. 7.147
30. शु.नी. 24.25
31. याज्ञवलक्य 1. 367
32. मनु. 9.302
33. म.पु. 216.1
34. शु.नी. 1.77
35. कौ.अ. 5.91.3
36. अ.पु. 95. 19. 22

The role of Sanskrit in the present curriculum

(with special reference to Vedic Intellectual Tradition)

Dr. Anil Pratap Giri[4]

Abstract[5]

India has continuous and cumulative intellectual tradition in many domains of knowledge. This tradition has its attested beginning in the □igveda, the first Indo-European document, and continues to be alive in the life, practices and learning of the Indian people. `As a mechanism of transfer and evaluation of ideas from one generation to the next generation, this tradition is comparable to the perennial flow of the river Ga□gā. The Vedic Intellectual Traditional way of learning is of great significance and relevance to modern concepts of education regarding with learning process and Guru-Śi□yaparamparā .Memorization is the main tool of learning process. As Max-Muller has noted (in his India-what can it teach us: Munshiram Manoharlal, Indian Edition, 1991, p.4) that texts in the oral tradition are maintained in memory. "This may sound startling, but what will sound more startling, and it is a fact that can be easily ascertained… at the present moment, if every MS of the □igveda was lost, we should be able to recover the whole of it- from the memory of the srotrias in India….. Here then they are not dealing with theories but with facts which - anybody may verify. The whole of the □igveda, and a great deal exists at the present moment in the oral tradition.P.131. Orality, as a mode of constituting and maintaining knowledge, organizes knowledge in the mind, as against the literate traditions in which knowledge maintained externally. Max-Muller calls those who have memorized the text, Living libraries'p.132

The commitment of the Gurus (teachers) to pass on to posterity all they knew was remarkable. They did not consider themselves to be above others and others to be lesser mortals. The □igvedic statement (x, 191, 2-3, 4): not merely Vedic preservation but also self-illumination which was prayed for in the case of both the teacher and taught. (Taittiriyopanisad, II, 1, 1) Vedic intellectual tradition is the follower of oral research culture. This research tradition has continuous flow due to the strong living library which is inherent in the Indian intellectual mind. Deductive methodology is the tools of oral research culture. Memorization, discipline, discourse methods, consecration, meditation, deep reflection chintan and manana are the major instruments of deductive methodology which is followed by General to Particular research attitude and gives the most analytical mind due to the soul which is the base of all the types of knowledge (vi.52.5)

This Vedic research attitude and living library is the creator of Vedic sciences and applied sciences. With the help of these tools Indian became Jagatguru.

This paper examines the attributes of Vedic intellectual tradition which is totally different to Western intellectual tradition. Western intellectual tradition has created a lot of global

[4] Assistant Prof. Deptt. Sanskrit.Pondichery University.
[5]Presented in WAVES through skype.

problems. Today Modern man is well-equipped with worldly comforts, yet his mental environment is lacking peace and He has become the slave of his unrendering desires and lust. The result is that he is always under stress, tension depression etc. Because of which sustainable development (quantitative and qualitative development with social justice) is affected. Vedic wisdom of our ancient seers has contributed very much for the sustainable development of mankind as Hypothetic-deductive methodological learning process, Eco-friendly Gurukula environment, early morning Pātha tradition (re-organized texts in various permutations and combinations in the mind), and bliss. It's our duty to explore the Indian way of thinking which is very essential for sustainable development in the post-modern era. I consistently focused on Vedic knowledge systems and their relevance in India and global situations.

Keywords: Tradition, Parampara, Indian knowledge System, The Process of Indian Knowledge System, Vidya, Methodology of knowledge system, Conclusion.

Tradition is not equivalent to "Parampara" It does not refer to continuous flow. "Tradition" is a western term and in western concept it is not a continuous flow because there is a concept of Dark Age, there is a break after each generation.[6] But,

1. Indian intellectual Tradition did not break like western intellectual tradition. This parampara is like The river Ganga which is flowing from Rigvedic period till present time.[7]
2. The western intellectual tradition was broken after the Latin tradition. This break is called as Dark Age. So the tradition is not parampara and vice versa.
3. Greek literature started from 600 B.C-400A.D. the first intellectual of Greek literature- Pythagoras followed by Homer. This tradition was interrupted after Greek enlightened tradition, known as dark age (400 A.D. - 1200 A.D.)[8]
4. In 1500 B.C. started Vedic period. Veda is the origin point of Indian intellectual **parampara**, which follows oral tradition or Sruti parampara.The poet is the Sadhaka and Yogi in oral tradition.He never became instrument of poetry, but The Greek literature followed written tradition, where the poet is the author and the instrument of poetry.[9]

[6]The Greek Renaissance. Contributors: P. N. Urey - author. Publisher: Methuen & Co. Ltd. Place of Publication: London. Publication Year: 1921. Page Number: v.
[7] Indian knowledge system,kapoor kapil,volume -1.page I
[8]A Modern History. Contributors: Albert Gerard - author. Publisher: University of Michigan Press. Place of Publication: Ann Arbor, MI. Publication Year: 1959. Page Number: i.
[9] Therefore, for Aadi Sankara the arrow maker was the paradigm example of a yogi.

5. Sutras, Slokas, Karikas, mantrs were delivered in oral tradition, which was easy to memorize. Indians followed Guru-Sishya parampara which was stronger than western tradition,their main contribution was school of thought.[10]
6. In western tradition also they followed Guru-Sishya tradition and the pioneer was Socrates followed by Plato, Aristotle & Alex gender who had attacked India in 326 B.C.
7. Western intellectual tradition knowledge has been held as opposed to innocence, and associated with power that leads to the fall of man.[11] But in Indian intellectual tradition knowledge is not exercise of power but power one self, Moksa. Libration of self from its own constrains.[12]
8. Due to oral culture of tradition, text is high degree of complexity. The scholars mind was like library and the speed of information processing was much higher than in the scriptable mode where the information is first transferred to the mind through senses. But lack of documentation our tradition deteriorated. There was also lack of astray, money. Our mind has much larger capacity to store data than the hard disk of a computer.[13]

Vedic knowledge System-

Indian knowledge System has major three division as Darsana,Gyana,Vidya which refers to Indian research methodology :-

i) Darsana -(Philosophy) life of wisdom, it is discourse of vidya. This knowledge system leads to liberalization. It is knowledge for Moksha.
ii) Gyana -Gyana(Knowledge) becomes organized and systematized it serves the purpose of teaching is called Vidya.
iii) Vidya (Discipline) - after visualization of ultimate reality, the knowledge comes in a systematized way. Vidya is divided into two categories[14] :

a) Para-vidya - Knowledge of the ultimate principle - Paramatma/Brahma (i.e., metaphysical domain).

b) Apara-vidya - Instrument of para-vidya (without apara-vidya, para-vidya can't be understood). One who qualifies this vidya he would be known - knower-knowable. It is knowledge of the materialistic things and worldly domain. Apara-vidya has two subdivision :-

i) Informative vidya (prefectural theory)
Antarmukhi vidya - Knowledge of internal world - philosophy, literature.

[10] Text of the oral tradition,in kapil kapoor,language.linguistics and literature,the IndIAN perspective,Delhi Academy Foundation,1994,pp.27-30

[11] Man is given, dominion over the fish of the sea, and over the fowl of the air, and over the cattle, and over all the earth.Genesis,1.26

[12] Srimadbhagvad-Gita,18.63

[13] Some reflection on the interpretation of texts in the Indian tradition in structures of signification, ed H.S.Gill,vol.1,Delhi Wiley Eastern limited,1990

[14] Mundakopanisad, I.1.4.

Bahirmukhi Vidya - Knowledge of external world - social sciences, anthropology, international relation, and self realization is the main, while para-vidya has no texts.

ii) Experiential vidya - Sciences and technology

The Process of Indian Knowledge System:

General process:

Means of knowing

General knowledge

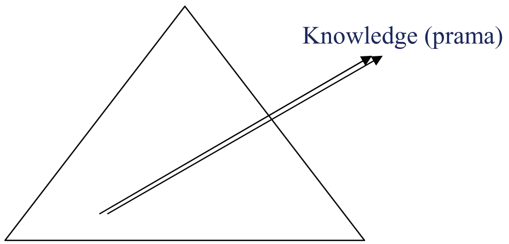

Knower ------------------------------->knowable

(pramata) (prameya)

Background →Science

→Art

→Management

→etc

Special Process of knowledge system

Special process :-->Soul-->Intellect-->Mind-->Sense organs--> Things -->(vidya)

Knowable and knowledge→Cosmic mind

→Whole knowledge

→Universalisation

→Metaphysical Knowledge

→Critical and analytical

(Because we have oral tradition)

The difference between soul and intellect is that soul reflects our feelings and intellect reflects reasoning , logic, according to this knowledge system, one will get metaphysical knowledge also knowledge is absolute - ultimate/ cosmic. Methodology of this knowledge is deductive.

Vidya

Para-vidya

Apara-vidya

Informative(Science)

Experimental (Applied Science)

18 Major Vidya

→ Antarmukhi information- Literature & Philosophy.

→ Bahirmukhi information- Social sciences.

Para vidya & Apara vidya.

Apara vidya has 4 subsidiary Vedas -

(1) Rig veda - Ayurveda (upved) - medicine.

(2) Yajur veda - Dhanurveda (upved) - weaponry (shastra vidya)
(3) Sama veda - Gandharva veda - music & dance.
(4) Atharva veda - Shilpaveda - Architecture.

Methodology of knowledge system:

(Comes from philosophy but applicable in science and arts)

- Inductive methodology
- Deductive methodology

The difference is that Indians have **Deductive methodology** because soul is the base of knowledge. By the Atmapratyaksha (inner self), Indians already get the universal law or theory. So his mind is hypothetic deductive universal law or theory is already inherent in Indian mind due to the Atmapratyaksha. In deductive methodology, they follow the pattern of general to particular. They examine rules, law, or theory. (Western scholars follow inductive methodology). Deductive methodology creates analytical & critical mind which creates Sastrarth Paddhati or Path Paddhati (discourse of knowledge (oral)).

Inductive methodology is from particular to general. Universal theory inherent in Indian intellectual minds.

Sastrath Paddhati --> Discourse of knowledge, which is organized or well analyzed in various and combination but orally. They maintained knowledge in the mind. Indian intellectuals don't believe in documenting.

Discourse of knowledge - created research attitude, which created living libraries -living library created oral research culture -oral research culture created oral research civilization - so India was hub of global research and development. It was known for intellectual capital, India was Jagat Guru.

Culture is inherent in our attitude, thoughts, manifestation of culture, It is external civilization. Indian system has oral research culture. Research culture cannot be traded as Indian Intellectual Tradition, but Western Intellectual Tradition can be traded and the output like dissertation, thesis can also be traded. Written research culture is because of our adoption of western intellectual tradition. Oral research culture gives two kinds of output:-

i) Quantitative Research Culture -
Kala - 64 types of art and applied science.
ii) Qualitative Research Culture - secondary and theoretical

Vidya (out) - 18 major vidyas.

Conclusion: -To conclude Vedic Intellectual Tradition, Indian thoughts are opposite of western thought .We have an oral culture but westerners have written culture: Indian follow deductive methodology - to believe in universalization - general to particular. Indian thought is from concrete to abstract. It is from materialism to idealism. Indian philosophy is from charvak to Vedanta. It is from Dhvani (phonetics) to Sabda Brahma (word). Founder of Vedanta philosophy is by Vadrayana (Brahma Sutra) and Adi Sankaracharya represented his finding.

Bibliography:-

1. Sastry , Chamu Krishna, "Problems of Sanskrit Teaching in India," in D. Prahaladkar, relevance of Sanskrit in the Contemporary World, tirupati, 2001.
2. Gonda, J. , Sanskrit in Indonesia, 2nd edn. , New Delhi, 1973.
3. Pollock, S., "The Cosmopolitan Vernacular," journal of Asian studies, 57, 1998.
4. --- "Indian in the Vernacular Millennium Literary Culture and Policy, 1000-1500," Daedalus , 127.3, 1998b, 1-34.
5. --- "The Sanskrit Cosmopolis 300-1300" and appeared in J.E.M. Houben, ed., The Ideology ans Status of Sanskrit, Leiden, 1996.
6. --- (ed.), Literary Cultures on History: Reconstruction from South Asia, Berkeley: University of California Press, 2003.
7. --- "The Death of Sanskrit," Comparative Studies on History and Society, 43(2), 2001, 392-426.
8. ------1998, Literary Theory : Indian Conceptual framework, Delhi: Affiliated East-West press.
9. ------2000, "Vyāsa Paramparā, Text renewal Mechanisms, Max-Müller and European Scholarship" in Max-Müller and Contemporary European Scholarship, Ramakrishna Mission, Kolkata.
10. -------2002, Knowledge, Individual and Society in Indian Tradition, Chandigarh: Saini Memorial Foundation Lecture, Panjab University , Chandigarh, (monograph).
11. Henneder, J., "On The Death of Sanskrit," Indo Iranian Journal, 45, 2002, 293-310.
12. Meulenbeld , G.J., A History of Indian Medical Literature, 4 parts Groningen, 1999-2000.
13. Kapoor, Kapil, 1994, "Texts of the Oral Tradition," Language, Linguistics and Literature: The Indian Perspective, Delhi, Academic Foundation.
14. Kaviraj, Sudipta, "The Imaginary Institution of India," in Partha Chatterjee and Gyanendra Pande, eds., Subaltern Studies VII, Delhi, 1993.
15. Austin, G., The Indian Constitution: Cornerstone od a Nation, Oxford, 1996.
16. Scharfe, H., Grammatical Literature, Wiesbaden, 1997.

प्रमाणेषु साक्षिप्रत्यक्षस्य वैशिष्ट्यम्

Dr.Suman K.S.[15]

आगमप्रामाण्यं समर्थयद्भिः वेदापौरुषेयत्वं समर्थनीयमेव । वेदानां अपौरुषेयत्वाभावे आगमस्यापि प्रामाण्यं न सिद्ध्यति । यतो हि आगमेषु परस्परविरोधः दृश्यते । परस्परविरुद्धमतानुसारेण बहवः परस्परविरुद्धागमाः वर्तन्ते चेत् आगमेन कस्याप्यर्थस्य सिद्धिर्भवति । वेदस्य अपौरुषेयत्वे तु वेदमूलकत्वं यस्यागमस्यास्ति तेनागमेनैव अर्थसिद्धिर्भवति, प्रमेयसिद्धिर्भवति ।तथैव प्रत्यक्षप्रामाण्यवादिभिरपि साक्षिप्रत्यक्षस्य नियतयथार्थत्वं नियतप्रामाण्यं समर्थनीयमेव । साक्षिप्रत्यक्षस्य नियतयथार्थत्वे सति तादृशसाक्षिसिद्धस्य बाह्यप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं सिद्ध्यति । अन्यथा इदं प्रत्यक्षं प्रमाणं वा तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं वेत्याशङ्कायां परिहारः कः ? यथा वा आगमयोः विरोधे सति कस्यचिदागमस्य प्रामाण्यं वेदमूलकतया सिद्ध्यति, तथैव नियतयथार्थभूतेन साक्षिणा यस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं निश्चितं तदेव प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निश्चेतुं शक्यते । साक्षिणः नियतयथार्थत्वाभावे साक्षिसिद्धस्य प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यं न सिद्ध्यति । यथा वा कश्चन पुरुषः सर्वान् प्रति एवं कर्तव्यमेव वर्तितव्यमित्युपदिशति । परन्तु स्वयं सम्यक् नास्ति चेत्, स्वयं सदाचारी न्यायनिष्ठः न भवति चेत् तस्येतरान् प्रत्युदेशाधिकारः नास्ति । तथैव साक्षी तावत् सर्वेषां प्रत्यक्षाणां प्रामाण्यनिश्चायकः । स एव साक्षी नियतयथार्थो न भवति चेत् साक्षिणः प्रत्यक्षप्रामाण्यनिश्चायने सामर्थ्यमेव नास्ति । तस्मात् वेदापौरुषेयत्वं यथा वाऽवश्यं समर्थनीयमागमप्रामाण्यवादिभिः, तथैव साक्षिप्रत्यक्षस्य नियतयाथार्थ्यं समर्थनीयमेव । नियतयथार्थत्वसमर्थनाभावे तस्य साक्षिणः इतरप्रमाणानां प्रामाण्यविषये प्रामाण्यमेव न स्यात् । अपौरुषेयः वेदः नियतयथार्थ इति तन्मूलकस्यागमस्य प्रामाण्यं सिद्ध्यति यथा तथैव साक्षिणः नियतयथार्थत्वे तद्गृहीतस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं सिद्ध्यति । तस्मात् साक्षिणः प्रामाण्यं, नियतयथार्थत्वं समर्थनीयमेव ।

प्रत्यक्षप्रमाणं सर्वैर्दार्शनिकैः लौकिकैः परीक्षकैः आधुनिकविज्ञानिभिश्चाङ्गीक्रियते । तस्य लक्षणे, विभागे, ज्ञानजनकत्वप्रकारे, तज्जन्यज्ञानस्वरूपादिविषये चास्ति महान् मतभेदः । अस्य च मतभेदस्य अस्ति कारणद्वयम् । तत्तन्मतेषु प्रमेयस्वरूपभेदः सर्वविदित एव । तत्तत्प्रमेयसमर्थनाय तदानुगुण्येन प्रमाणस्वरूपनिरूपणं तत्तद्दार्शनिकैः क्रियते । तथा हि - बौद्धैः पदार्थस्य स्वलक्षणमात्रमङ्गीकुर्वद्भिः नामजात्यादिकल्पनाविरहितस्यैव प्रत्यक्षत्वं, कल्पनाविशिष्टग्रहणस्य भ्रान्तित्वमुच्यते । अद्वैतिभिः सर्वस्य चैतन्याधिष्ठानत्वमङ्गीकुर्वद्भिः वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयावच्छिन्नचैतन्ययोः ऐक्यं प्रत्यक्षमित्युच्यते । पुरुषस्य पुष्करपलाशवत् निर्लेपत्वमङ्गीकुर्वद्भिः साङ्ख्यैः 'चिति च्छायापन्ना बुद्धिवृत्तिः प्रत्यक्षम्' इत्युच्यते । एवं स्वस्वप्रमेयानुगुण्येन प्रत्यक्षस्वरूपनिरूपणं दार्शनिकेषु प्रत्यक्षविषये मतभेदे प्रथमं कारणम् ।

द्वितीयङ्कारणन्तु, इन्द्रियार्थसम्बन्धनिरूपणादिप्रक्रियाभेदप्रयुक्तः मतभेदः ।नामजात्यादिधर्माणां प्रत्यक्षेऽवगाहनक्रमनिरूपणभेदप्रयुक्तः मतभेदः । तथा हि – समवायसंबन्धमङ्गीकुर्वद्भिः न्यायवैशेषिकैः संयोगसमवायघटिताः षट् सम्बन्धाः अङ्गीक्रियन्ते । समवायसम्बन्धमङ्गीकुर्वद्भिः भाट्टैः स्वप्रकाशत्वं वा अनुव्यवसायगम्यत्वं वा ज्ञाततानुमेयत्वं वा साक्षिवेद्यत्वं वा इत्यत्र मतभेदः प्रक्रियाभेदरूपः । प्रक्रियाभेदेष्वपि प्रमेयभेदस्पर्शोऽपि तत्र तत्र वर्तत एव । निर्विकल्पकं ज्ञानं प्रत्यक्षमुतानुमेयम् ? किमिदं प्रमा वा भ्रमप्रमाभिन्नं वा

[15] Head, Department of Samskrita,Jain College, Jain University, J.C.Road,Bangalore.

 ISSN 976-8645

ततस्थं वा इत्यादयोऽपि प्रक्रियाविमर्शात्मकाः । एवं प्रमेयभेदानुगुण्यसम्पादनाय प्रक्रियासौष्ठवसम्पादनाय च दार्शनिकेषु प्रत्यक्षप्रमाणविषये मतभेदाः प्रवर्तन्ते ।

द्वैतवेदान्ते निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षम् । विषयं प्रति स्थितेनाक्षेण ज्ञानोत्पत्त्या अक्षाणामपि कारणत्वेन प्रत्यक्षत्वं सम्मतम् । तथा च टीकाकृत्पादः जयतीर्थभिक्षुः प्रमाणलक्षणटीकायाम् – 'अर्थं प्रति स्थितमक्षरं प्रत्यक्षम्' इति । चक्षुरादिपञ्चेन्द्रियाणि मनश्च जॅअनेन्द्रियाणीति प्रायः सर्वदार्शनिकसम्मतानि । द्वैतवेदान्ते तु सप्तमं ज्ञानेन्द्रियं संलक्षितम् । तदेव साक्षी । तथा च श्रीमध्वाचार्यवचनं प्रमाणलक्षणे– 'प्रत्यक्षं सप्तविधं साक्षिषडिन्द्रियभेदेन' इति । अयञ्च साक्षी प्रमाता आत्मैव । आत्मस्वरूपम्, अन्तःकरणधर्माश्च सुखादयः, बाह्याश्चाकाशकालादयोऽस्य साक्षिणो विषयाः ॥

मुख्यविषयप्रतिपादनम्

इन्द्रियं द्विविधम् । प्रमातृस्वरूपं तद्भिन्नञ्चेति । तत्र स्वरूपेन्द्रियं साक्षीत्युच्यते । आत्मा एव आन्तरपदार्थद्रष्टृत्वात् साक्षीत्युच्यते । स च ज्ञानरूपः स्वप्रकाशश्च । तस्य आत्मस्वरूपं मनः आत्मधर्मभूताश्च आन्तरा ज्ञानेच्छाप्रयत्नसुखदुःखभयाभयकृपाऽविद्यादयः तदभावाश्च विषयाः । एवं बाह्याः आकाशकालद्व्यणुकपरमाणुप्रकृत्यादयोऽपि साक्षीन्द्रियग्राह्याः ।
यद्यपि न्यायमते इव 'मन एव सुखादिकं गृह्णाति इति वक्तुं पार्येत' यदि स्वरूपेन्द्रियभिन्नैरिन्द्रियैः जायमानं ज्ञानं प्रमात्मकमेव भवेत किन्तु तत् भ्रमात्मकमपि दरीदृश्यते । एवञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां भ्रमजनकत्वात् ज्ञानमात्रे प्रामाण्यसन्देहः सुस्थ एव । न हि सुखदुःखादिविषये कदाचिदपि विभ्रममनुभवामः । तेन च ज्ञायते इदं च ज्ञानं न विभ्रमजनकेन्द्रियजन्यमिति । विभ्रमाऽजनकञ्च इन्द्रियं साक्षिरूपमेव नान्यत् इत्युक्तम् **अनुव्याख्याने**–

'स च साक्षी क्वचिद्दुष्टः कथं निर्णय ईयते । विशेषास्सर्व एवैते साक्षिप्रत्यक्षगोचराः ॥
तस्मात् सर्वप्रसिद्धस्य व्यवहारस्य सिद्धये । साक्षी निर्दोष एवैकः सदाऽङ्गीकार्य एव नः ॥'

किञ्च अनुभूतपदार्थविषयकं कदाचिदपि अभ्रमरूपम् सुखदुःखादिविषयकं ज्ञानं सर्वेषामस्तीति सुविदितम् । इदञ्च निर्णयात्मकम् ज्ञानं साक्षीन्द्रियग्राह्यमित्युच्यते । भिन्नेन्द्रियजन्यज्ञानप्रामाण्ये अनाश्वासपरिहाराय पुनः प्रमाणान्तरान्वेषणेन अनवस्थादिदोषसद्भावेऽपि साक्षीणः स्वप्रकाशत्वेन स्वस्य तत्प्रामाण्यस्य च तेनैव ग्रहणाङ्गीकारेण न अनवस्थादिदोषप्रसक्तिः । तदेव प्रतिपादयति आचार्यः जयतीर्थमुनिः **विषमपदवाक्यार्थविवृतौ**–

'नियमेन सुखाद्येषु प्रामाण्यं साक्षिगोचरम् । स्वपामाण्यं सदा साक्षी पश्यत्येव सुनिश्चयात् ॥
ज्ञानस्य ग्राहकेणैव साक्षिणा मानतामितेः । दोषाभावे प्रमाणत्वं दोषाभावस्य साक्षिणा ॥
निश्चितत्वं क्वचिच्चैव स्वतः प्रामाण्यमिष्यते । अतो न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् ॥
साक्षिणा निश्चितं यत्र तत्प्रामाण्यं स्वलक्षणम् ॥'

तथा च साक्षिणः स्वप्रकाशत्वेन स्वस्य स्वगृहीतज्ञानस्य च प्रामाण्यग्रहणे संवादानपेक्षात् न अनवस्थादिदोषाः । अविज्ञाते अननुभूते च पदार्थे साक्षी प्रामाण्यं न गृह्णाति दोषाभावे एव प्रमाणम् इति व्यवस्थया प्रवर्तते । प्रामाण्यग्रहणे साक्षिणः स्वारसिकशक्तिसद्भावेन दोषाभावस्य प्रयोजकत्वमात्रम् अभ्युपगम्यते । साक्षी ज्ञानमात्रं गृहीत्वा पश्चात् क्वचित् जिज्ञासायां सत्यां परीक्षया ज्ञानप्रामाण्यं गृह्णातीत्यनङ्गीकारे सर्वेषामपि

 ISSN 976-8645

ज्ञानानां प्रथममेव प्रामाण्यं विज्ञायेत । न च एतदानुभाविकम् । तेन उक्तैव व्यवस्था युक्ता । साक्षिणः प्रामाण्यग्रहणस्वभाववत्वेन क्वचिदपि कस्यचिदपि सुखदुःखानुभवादौ न संशयो जातः । बाह्येऽननुभूतेऽर्थे तु व्यवस्थया प्रामाण्यग्रहणमित्युक्तम् ।

ननु साक्षिवेद्यत्वेऽपि अनवस्था दुर्वारैव । ज्ञानग्राहकः साक्षी ज्ञाने प्रामाण्यं गृह्णाति । तत्प्रामाण्यमपि प्रमाणान्तरेण प्रसाधनीयम् । एवं तत्रापि, इति अप्रामाणिकपरम्पराकल्पनातः अन्वस्था कथं परिह्रियते इति चेत् – अत्रोच्यते – साक्षी हि स्वयंप्रकाशः स्वात्मानं स्वप्रामाण्यञ्च गोचरयतीत्युक्तम् । अतोऽत्र प्रामाण्यपरतस्ववाद इव नाप्रामाणिकपरम्पराकल्पनमिति भावेनोक्तम् अनुव्याख्याने –

'न परीक्षानवस्था स्यात् साक्षिसिद्धे त्वसंशयात्' इति ।

साक्षिणः काल-तत्सम्बन्धिपदार्थग्राहित्वम्

सर्वेषां वर्तत एव अनागतादिकालज्ञानम् । अन्यथा कथं लिङन्तलृङन्तपदानामवबोधः ? मुक्तो भविष्यामीति विश्वासेन हि साधकोऽध्ययनाध्यापनादौ प्रवृत्तो भवति । उत्तरकालज्ञानाभावे कथं तद्भमोक्षज्ञानं भवेत् ? एवञ्च सुविदितमिदं यत् सर्वेषामतीतानागतकालज्ञानमस्तीति । तस्य चानुभवः न प्रमाणान्तरगोचर इति साक्षिगोचर एव भवेत् । पदानां पदार्थेषु शक्तिग्रहस्तावत् सर्वापेक्षितः । तेन विना वाक्यैः पदार्थसंसर्गविशेषलक्षणवाक्यार्थस्य बोधासंभवात् । शक्तिग्रहश्च शक्तिविषयपदार्थबोधमपेक्षते । सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानपूर्वकत्वनियमात् । एषश्च पदार्थग्रहः प्रमाणान्तरादेव भवेत् । न तु पदादेव ।पदात् पदार्थबोधे जाते सम्बन्धिज्ञानस्य जातत्वेन तत्र वाचकत्वशक्तिग्रहः, शक्तिग्रहे सति पदात् पदार्थबोधः इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । यत्र च अतीतानागतार्थसंसर्गो वाक्यार्थः तत्र अतीतानागतार्थग्रहणमावश्यकम् । इदञ्च ग्रहणं साक्षिणा एव भवेत् न तु मानान्तरेण । सुखकालाकाशादिग्राहकप्रमाणत्वेन सिद्धस्य साक्षिणः एतत्सामर्थ्यकल्पनं सुकरम् । साक्षिणमनङ्गीकुर्वतां तु अतीतानागतार्थग्रहणोपायः एव नास्ति इति पदार्थशक्तिग्रहः दुरुपपादः स्यात् ।

अनुमानस्य व्याप्तिः पक्षधर्मता इति द्वयं सामर्थ्यं ननु । ततश्च अतीतानागतवर्तमानेषु सर्वेषु धूमादिषु तथाविधैः सर्वैः वह्न्यादिभिः व्याप्तिर्ग्राह्यैव । तदर्थं च अतीतादिसकलधूमवह्न्यादीनां ज्ञानं पूर्वं भवेदेव । प्रसिद्धं चक्षुरादिप्रमाणं तु तज्ज्ञान्तपादनेऽसमर्थमिति सर्वसम्मतम् । तथा च साक्षिण एव अतीतादिसकलधूमवह्न्यादिज्ञानजनकत्वमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा अनुमानप्रमाणस्यैव भङ्गः स्यात् ।
किञ्चास्ति तावत् सर्वेषां सर्व इति शब्दस्य शक्तिग्रहः । अन्यथा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादि व्यवहारविलोपप्रसङ्गात् । शब्दशक्तिग्रहश्चार्थग्रापेक्ष इति सर्वेषां सामान्यतः सर्वपदार्थज्ञानमस्तीत्यङ्गीकार्यम् । अतीतादिसर्वगोचरं च न साक्षीतरं प्रमाणमस्तीति साक्षिण एव सामान्यतः सर्वपदार्थग्रहजनकत्वमङ्गीकर्तव्यम् ।
यथोक्तम् –

'अतः सर्वे पदार्थाश्च सामान्यात् सक्षिगोचराः ।
सर्वमित्येव विज्ञानं सर्वेषां कथमन्यथा ॥' { अनुव्याख्याने ३-२-१-७८ }
सुदृढनिर्णयस्वरूपस्य साक्षिणोऽनङ्गीकारे ज्ञानेषु अनाश्वासपरिहारोपायाभावेन अनवस्थादिदोषप्रसक्तेः , कदाप्यनाश्वासाऽविषयकस्य सुखादिविषयकजन्यज्ञानस्य प्रामाण्यं साक्षिवेद्यमित्येव वाच्यम् । किञ्च अस्ति तावत् सर्वेषाम् 'एतावन्तं कालमहं सुखमस्वाप्सम्' इति सुषुप्त्युत्तरकालीनानुस्मृतिः । न चेयं स्मृतिः अनुभवमन्तरोपपद्यते । न च सुषुप्तिदशायां सुखाज्ञानकालग्राहकमान्तरं मनो जागर्ति । तदुपरमस्यैव सुषुप्तित्वात्

।एवञ्च सुखकालाज्ञानादिग्राहकं किमपि इन्द्रियं स्वरूपभूतमङ्गीकर्तव्यमेव, यदभावे सौषुप्तिकानुस्मृतिर्नोपपद्यते । तच्चेन्द्रियं स्वरूपभूतं स्वप्रकाशं साक्षिशब्दव्यपदेश्यमिति युक्तमुत्पश्यामः ।

यथोक्तं –

'सुषुप्तौ हीन्द्रियाणामुपरतत्वान्न बाह्यप्रत्यक्षानुमानागमानां तत्र प्रवृत्तिः। अस्ति तदाऽपि कालप्रतिभासः। 'एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्सम्' इति सुषुप्त्युत्थितस्य परामर्शदर्शनात्। न ह्यननुभूतस्य परामर्शो युज्यते, अतिप्रसङ्गात्। अतः परिशेषात्साक्षिवेद्य एवेति गम्यते।'इति ॥

एवञ्च एतादृशं बहूपकारिणं बहुविप्लवपरिहारिणं साक्षिणं लक्षितवता पूर्णप्रज्ञदर्शनेन तत्वबुभुत्सोर्लोकस्य महाननुग्रहः कृत इति अलं पल्लवतल्लजकल्पानल्पजल्पनेन ॥

परामृष्टग्रन्थाः

1. प्रमाणलक्षणम् – श्रीपूर्णप्रज्ञमुनिकृतम्
2. अनुव्याख्यानम् - श्रीपूर्णप्रज्ञमुनिकृतम्
3. प्रमाणलक्षणटीका - श्रीजयतीर्थभिक्षुविरचितम्
4. विषमपदवाक्यार्थविवृतिः – श्रीजयतीर्थभिक्षुविरचितम्
5. भारतीयदर्शनेषु प्रत्यक्षम् – पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
6. ज्ञानस्वरूपम् – पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
7. प्रमाणपद्धतिः – श्रीजयतीर्थभिक्षुविरचितम्
8. विष्णुतत्वविनिर्णयः – श्रीपूर्णप्रज्ञमुनिकृतम्
9. प्रमाणलक्षणटीकाटिप्पणी – श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचितम्

कुन्तकस्य दृक्कोणतः नैषधीयशब्दानां शुद्धिसमीक्षा

साधनकुमार□ात्रः[16]

दशमशताब्द्यां समुद्भूतः प्रसिद्धः आलङ्कारिकः विद्यते कुन्तकाचार्यः । वक्रोक्तिजीवितमिति स्वकीये ग्रन्थे वक्रोक्तिरेव काव्यजीवितमिति अभिमतं तेन प्रतिस्थापितम् । वक्रोक्तौ एव गुरुत्वम् आरोपयता अनेन आचार्येण काव्यस्वरूपं सुविस्तृतं ग्रन्थे आलोचितम् । शब्दार्थौ सहितौ काव्यमित्यादिरूपेण काव्यस्वरूपं निर्दिश्य नवमकारिकायां तस्य वचनम् --"शब्दो विवक्षितार्थैकवाचकोऽन्येषु सत्स्वपि ।"(वक्रोक्ति.- १/९) । कवेः विवक्षितार्थं न सर्वेऽपि शब्दाः प्रकाशयन्ति । येन शब्देन कविचित्तस्य अभिप्रेतोऽर्थः प्रकाश्यते कुन्तकमतेन स एव काव्यशब्दरूपेण परिगण्यते। तथाहि बहुविधेषु समजातीयेषु समार्थकेषु च शब्देषु विद्यमानेष्वपि कविविवक्षितमर्थं विशेषतो बोधयितुं यः शब्दः समर्थः स एव काव्यसम्बद्धशब्दतया परिगण्यते, नान्यः । जगति बहवः शब्दाः सन्ति ये एकमेव अर्थं प्रकाशयन्ति । किन्तु सर्वेऽपि शब्दाः कवेः अभिप्रेतार्थं न प्रकाशयन्ति । कविप्रतिभया काव्यसम्बद्धशब्दाः तस्य सकाशमागच्छन्ति । कुन्तकाचार्येण व्याख्यातं यद् यत्र विशेषात्मना वस्तु प्रतिपादयितुमभिमतं तत्र विशेषाभिधायकमेवाभिधानं निबध्नन्ति कवयः । यथा --

**"द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥"**

अत्र परमेश्वरवाचकशब्दसहस्रसम्भवेऽपि कपालिन इति वीभत्स-रसालम्बनविभाववाचकः शब्दो जुगुप्साऽऽस्पदत्वेन प्रयुज्यमानः कामपि वाचकवक्रतां विदधाति ।

नैषधचरितमहाकाव्ये आचार्येण कुन्तकमतानुसारेण श्रीहर्ष-प्रयुक्तानां काव्ये प्रयुक्तशब्दानां सार्थकता विचारः-

अधुना नैषधचरितमहाकाव्ये आचार्येण कुन्तकमतानुसारेण श्रीहर्ष-प्रयुक्तानां काव्ये प्रयुक्तशब्दानां सार्थकता विचार्यते ।

अनलः (३/७७) :

**" साधु त्वयाऽतर्कि तदेकमेव स्वेनानलं यत् किल संश्रयिष्ये ।
विनामुना स्वात्मनि तु प्रहर्तुं मृषागिरं त्वां नृपतौ न कर्तुम् ॥"**

अस्मिन् श्लोके हंसेन सह कथोपकथनकाले दमयन्ती वदति - यदि नलं न लभे तर्हि आत्महत्यामेव कर्तुमहमनलम् आश्रयामि । किन्तु नलराजस्य समीपे तं (हंसम्) मिथ्यावादिनम् अनलं (नलभिन्नं युवानम्) न संश्रयामि । अत्र अग्निवाचकेषु अग्नि-वैश्वानर-वह्नीत्यादिषु शब्देषु 'अनलः' शब्दः कवेः अभिप्रेतार्थं प्रकाशयति ।

[16]सहायकाध्या□कः, कोलकाता

आशापतिः (८/७१) :

“ अग्न्याहिता नित्यमुपासते यां देदीप्यमानां तनुमष्टमूर्त्तेः ।
आशापतिस्ते दमयन्ति ! सोऽपि स्मरेण दासीभवितुं न्यदेशि ॥”

साग्निकगणोऽष्टमूर्त्तेः महादेवस्य अग्निरुपां मूर्त्तिं नित्यम् उपासते । हे दमयन्ति! काणदेवेन सोऽपि दिक्पालोऽग्निः तव दासी भव,इत्यादिष्टः। अग्निः सर्वदिशोऽधिपतिः । अत्र अग्नेः महिमामयरूपस्य अभिद्योतनार्थं कविना अग्निवाचकेषु शब्देषु ‘आशापतिः’ शब्दो व्यवहृतः।

ऋभुक्षा (५/७३) :

“ किं विधेयमधुनेति विमुग्धं स्वानुगाननमवेक्ष्य ऋभुक्षाः ।
शंसति स्म कपटे पटुरुच्चैर्वञ्चनं समभिलष्य नलस्य ॥”

दमयन्ती नले वृते सति यदा यमाग्निवरुणा ‘अधुना किं कर्त्तव्यम्’ इति विषये निर्णयासमर्थाः तदा कपटाचरणे निपुण इन्द्रो नलं प्रतारयितुमिच्छति । यो देवानामग्रे गच्छति स ऋभुक्षा । अत्र देवराज इन्द्रो देवानामग्रे गच्छतीति अर्थे इन्द्रवाचकेषु शब्देषु कविना ‘ऋभुक्षा’ शब्दो व्यवहृतः ।

कालसारः (६/१९) :

“अन्तःपुरे विस्तृतवागुरोऽपि वालावलीनां वलितैर्गुणौघैः ।
न कालसारं हरिणं तदक्षिद्वन्द्वं प्रभुर्वद्धुमभून्मनोभूः ।”

मृगानां कालसारः श्रेष्ठः । कालः कृष्णवर्णः सारस्तारारूपः श्रेष्ठभागो यस्य तत् कालसारं तदेव च कालसारनामकम् । अत्र नलस्य नयनयोः द्वौ मणी घनकृष्णार्थं , स नलः श्रेष्ठ इति अभिप्रेतार्थप्रकाशार्थं कविना ‘कालसारः’ शब्दो व्यवहृतः ।

काव्यः (१०/५९) :

“नाकेऽपि दीव्यत्तमदिव्यवाचि वचःस्रगाचार्यकवित्कविर्यः ।
दैतेयनीतेः पथि सार्थवाहः काव्यः स काव्येन सभामभाणीत् ॥”

यत्र संस्कृतभाषा अतिशयेन शोभमाना तस्मिन् स्वर्गालोकेऽपि यो वाक्यमालायां विषये अध्यापकतां वेत्ति यश्च कविरिति प्रसिद्धो यश्च असुराणां नीतिकौशलस्य पथि उपदेशेन सङ्गी आसीत् स शुक्राचार्यः स्वयम्वरसभायामागम्य काव्येन अवर्णयत् । अत्र कविना शुक्राचार्यस्य वाचि निष्णातत्वं प्रकाशनार्थं शुक्रवाचकेषु शब्देषु ‘काव्यः’ (कु + इन् + यञ् = काव्यः) शब्दो व्यवहृतः ।

कैतकम् (१/७८) :

“विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवान् मृगाङ्कचूडामणिवर्जनार्जितम् ।
दधानमाशासु चरिष्णु दुर्यशः स कौतुकी तत्र ददर्श कैतकम् ॥”

उद्यानदर्शने कौतुकी स नलः तत्र विलासोद्याने प्रस्फुटितं केतकीपुष्पम् अपश्यत् । इदं केतकीपुष्पं कामोद्दीपकम् । सम्भवतो विरहिणो नलस्य अन्तरे कामपीडावर्द्धनार्थं कविनाऽत्राभिप्रेतः ‘कैतक’-शब्दो व्यवहृतः।

गोत्रशत्रुः (१४/५९) :

“ गोत्रानुकूलत्वभवे विवाहे तत्प्रातिकूल्यादिव गोत्रशत्रुः । ”

‘न समानगोत्रां न समानप्रवरां भार्यां विन्देत मातृतस्त्वापञ्चमात् पितृतस्त्वासप्तमात्’ इत्यादिस्मृतेर्वरकन्ययोः परस्परभिन्नगोत्रत्वमेवात्र गोत्रानुकूलत्वम् । तेन सम्भवपरे दमयन्तीपरिणये स्वर्गादागच्छन् गोत्रस्य पर्वतस्य कूलस्य च शत्रुरिन्द्रः, तस्य विवाहस्य प्रतिकूलताचरणमुद्दिश्यैव । तथा च इन्द्रेण सह दमयन्त्या विवाहसम्भवे गोत्रभेदो वर्तते । तस्मात् कारणाद् इन्द्रो गोत्रशत्रुः । अर्थमिमं प्रतिपादनाय कविना इन्द्रवाचकेषु शब्देषु अभिप्रेतो ‘गोत्रशत्रुः’ गृहीतः ।

चण्डीशः (८/३३) :

“ चण्डीशचण्डाक्षिहुताशकुण्डे जुहाव यन्मन्दिरमिन्द्रियाणाम् ।”

कामदेवो महादेवस्य तृतीयनयनात्मके अग्निकुण्डे स्वशरीरं विसृजति स्म । ‘चण्ड’-शब्दस्य अर्थः क्रोधः । ‘चण्डीश’-शब्दो महादेवस्य भयङ्करताया द्योतकः। अत्र इममभिप्रेतार्थं प्रकाशनाय कविना शिववाचकेषु शब्देषु ‘चण्डीशः’ शब्दो व्यवहृतः ।

त्रिनेत्रः (१/६) :

“ दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता दिशां स कामप्रसभावरोधिनीम् ।
बभार शास्त्राणि दृशं द्वयाधिकां निजत्रिनेत्रावतरत्ववोधिकाम् ॥”

अत्र महादेववाचकेषु शम्भु-ईश-पशुपत्यादिषु शब्देषु ‘त्रिनेत्रः’ शब्दः कवेः अभिप्रेतार्थं प्रकाशयति । राजा नलः महादेवस्य अवतार आसीत् । राज्ञो नलस्यापि द्वे नयने ततोऽधिकं तृतीयमेकमपरं नयनमासीत् । तद्धि नलस्य प्रखरं शास्त्रज्ञानम् । अनेन शास्त्रचक्षुषा नलः स्वेच्छाचारमरुद्धत । अर्थमिमं प्रतिपादनाय कविना ‘त्रिनेत्रः’ शब्दो गृहीतः ।

पतङ्गः (१२/४६) :

“ पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कदाचिद् यदि तदा
पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।”

एतस्य नेपालराजस्य तेज एव अग्निस्तस्मिन् यदि कदाचित् पतति, तदा स पतङ्गः सर्वथा अङ्गीकृतः , पतङ्गस्य शलभस्य विपत्प्राप्तिर्येन स तथाविधः स्यात् । अत्र कविना काव्यस्य चमत्कारित्वमुत्पादनाय सूर्यवाचकेषु शब्देषु पतङ्गः शब्दो व्यवहृतः । अत्र पतङ्ग-शब्दस्य अपर एकः अर्थः शलभः ।

पलाशः (१/८४) :

" स्मरार्धचन्द्रेषुनिभे क्रशीयसां स्फुटे पलाशेऽध्वजुषाम्पलाशनात् ।
स वृन्तमालोकत खण्डमन्वितं वियोगिहृत्खण्डिनि कालखण्डजम् ॥"

उद्याने प्रविश्य नलेन कामदेवस्य अर्धचन्द्राकारबाणवत् पलाशपुष्पं दृष्टम्। पलम् अश्नाति यः स एव पलाशः - इति पलाशशब्दस्य व्युत्पत्तिः । पलाशोऽयं विरहिणां मांसं भक्षयति अर्थाद् विरहिणां शरीरं विरहातिशयेन विदग्धं करोति। अत्र पलाशपुष्पदर्शनेन नलस्य विरहातिशयवर्द्धनार्थं कविना अभिप्रेतः 'पलाश'-शब्दः प्रयुक्तः ।

महारथः (१/६१) :

" महारथस्याध्वनि चक्रवर्त्तिनः परानपेक्षोद्वहनाद् यशःसितम् ।"

महान् रथो यस्य स महारथः । " आत्मानं सारथिञ्चाश्वं रक्षन् युध्येत यो नरः। स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदाः ॥"(जीवातुटीका) अत्र राज्ञो नलस्य वीरत्वं सर्वातिशायित्वञ्च प्रकाशार्थं महारथः शब्दः कविना अभिप्रेतः ।

माक्षिकम् (९/१७) :

"हृदाभिनन्द्य प्रतिबन्ध्यनुत्तरः प्रियागिरः सस्मितमाह स स्म ताम् ।
वदामि वामाक्षि ! परेषु मा क्षिप स्वमीदृशं माक्षिकमाक्षिपद्वचः ॥"

नलो मनसा प्रियाया दमयन्त्या वाक्यानि युक्तियुक्ततया प्रशस्य, प्रदर्शिताया बाधाया विषये अनुत्तरः सन् दमयन्तीं सस्मितमाह -- हे वामाक्षि ! माधुर्यातिरेकेण तिरस्कुर्वद् ईदृशं वाक्यं परेषु मा क्षिप । ईदृशं दमयन्त्या मधुरं वाक्यमनायासेन माक्षिकाणां गुञ्जनं पराजयते। अत्र दमयन्तीवाक्यस्य मधुरताप्रकाशार्थं कविना अभिप्रेतो 'माक्षिकम्' इत्ययं शब्दो गृहीतः ।

रस (१/३) :

" पवित्रमत्रातनुते जगद् युगे स्मृता रसक्षालनयेव तत्कथा ।
कथं न सा मद्गिरमाविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥ "

कलियुगे नलस्य नाम स्मरणेन जगत् पवित्रं भवति । मलिनवस्त्रादयो यदा रसेन (जलेन) प्रक्षाल्य निर्मलीभवन्ति , तदा कविवर्णना दोषयुक्तं भूत्वाऽपि नलकथाश्रितेन शृङ्गारादिरसेन मार्जनेन जगदिदं पवित्रं भवति। अत्र नलस्य गुणकीर्त्तिरूपा वाङ्निर्मितिः शृङ्गारादिरसेन पवित्रतां लप्स्यते , इति अभिप्रेतार्थस्य प्रकाशार्थं कविना जलवाचकेषु अप्-वारि-सलिल-इत्यादिषु शब्देषु 'रसः' शब्दः प्रयुक्तः ।

वामा (१४/३१) :

" करे विधृत्येश्वरया गिरां सा पान्था पथीन्द्रस्य कृता विहस्य ।
वामेति नामैव वभाज सार्धं पुरन्ध्रिसाधारणसंविभागम् ॥"

यदा वाग्देवी विहस्य दमयन्तीं हस्ते विधृत्य इन्द्रं निकषा गच्छति तदा दमयन्त्याः स्त्रीवाचको 'वामा'-शब्दः सार्थको भवति । वामा शब्दस्य अर्थः स्त्रीलोकः, अपि च वामा शब्दस्य अर्थो वक्रा विरूपस्वभावविशिष्टा वा । अस्मिन् स्थाने दमयन्त्या विरूपस्वभावत्वं वामानाम्न आक्षरिकार्थेन स्पष्टीक्रियते। अर्थमिमं प्रतिपादनाय कविना स्त्रीवाचकेषु शब्देषु अभिप्रेतो 'वामा' शब्दः प्रयुक्तः ।

शूली (८/६४) :

" "पिकस्य वाङ्माकृताद्व्यलीकान्न स प्रभुर्नन्दति नन्दनेऽपि ।
बालस्य चूडाशशिनोऽपराधान्नाराधनं शीलति शूलिनोऽपि ॥""

अत्रोच्यते यद् देवराज इन्द्रः कोकिलस्य रवेण पीडितः सन् उद्यानेऽपि आनन्दं नानुभवतीति । तथा शिवस्य मस्तकस्थचन्द्रः सन्तापं जनयति । अनेन कारणेन देवराज इन्द्रः शिवस्यापि नित्यं पूजनं न विदधाति । अत्र 'शूली' शब्दः शिवस्य उग्रताया द्योतकः । अनेन कारणेन कविना शिवस्य उग्ररूपप्रकाशार्थं शिववाचकेषु शब्देषु 'शूली' शब्दो व्यवहृतः ।

सरस्वती (९/४) :

"अदृश्यमाना क्वचिदीक्षिता क्वचिम्ममानुयोगे भवतः सरस्वती ।
क्वचित् प्रकाशां क्वचिदस्फुटार्णसं सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतीम् ॥"

सरस्वती नदी कुत्रापि स्वच्छसलिला स्वरुपेण च प्रकाशिता , अपि कुत्रापि अन्तःसलिला अदृश्यमाना च । दमयन्त्याः प्रश्नस्योत्तरे दूती नलाय यथार्थमोत्तरं न प्रदाय कुत्रापि स्पष्टरूपेण कुत्रापि वा अस्पष्टरूपेण वदति । अत्र नलस्य वाक्यं सरस्वत्या नद्या सह तुल्यते । नलवाक्यस्य स्पष्टास्पष्टाभावं प्रकाशार्थं 'सरस्वती' शब्दः कवेः विवक्षितार्थं प्रकाशयति ।

सारणी (९/१५४) :

"इतीयमालेख्यगतेऽपि वीक्षिते त्वयि स्मरव्रीडसमस्ययानया ।
पदे पदे मौनमयान्तरीपिणी प्रवर्तिता सारघसारसारणी ।।"

अत्रोच्यते यद् दमयन्त्या इयमवस्था मधुरसस्य स्वल्पतोया नदी । अस्या नद्या एकाधारे सीमाहीनः कामोऽन्याधारे च अन्तहीनाया लज्जायाः प्रवाहः । नदीवद् दमयन्त्या मौनभाव इव प्रेमस्रोतकामस्य लज्जायाश्च मध्यवर्त्ती द्वीपः । अभिप्रेतः अयमर्थः कवेर्वस्तुतस्तस्मात् क्षुद्रनदीरूपेण नदीवाचकेषु शब्देषु कविना 'सारणी'-शब्दो व्यवहृतः ।

स्मरारिः (११/११२) :

"काशी भवोत्तरणधर्मतरिः स्मरारेः ।"

महादेवस्य काशी संसारसमुद्रोर्त्तीणाय तरणिः । अत्र कामनायाः विनाशकरूपेण कविना महादेववाचकेषु शब्देषु अभिप्रेतार्थप्रकाशार्थं 'स्मरारिः' शब्दः प्रयुक्तः ।

अनेन प्रकारेण कुन्तकस्य दृक्कोणतो नैषधीयस्थानां कतिचन शब्दानां पर्यालोचना कृता । कुन्तकाचार्यस्य मतेन एते शब्दाः काव्यप्रयुक्तशब्दरूपेण परिगणिताः। वामनाचार्येण काव्यप्रयुक्तशब्दानिमान् ' शब्दपाक ' इति कथ्यते –

"यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम् ।

तं शब्दन्यासनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते ॥"(का. सू. -१/३/१५ वृत्तिः) ॥

आनन्दवर्धनेनापि काव्ये प्रयुक्तशब्दस्य अर्थस्य च विषये स्वाभिमतं प्रकाशितम् । यथा --

" "उक्त्यन्तरेणाशक्यं यत्तच्चारुत्वं प्रकाशयन् ।

शब्दो व्यञ्जकतां विभ्रद् ध्वन्युक्तेर्विषयी भवेत् ॥"(ध्वन्यालोकः - १/

Bibliography

1. Ācārya, Nārāyana(Ed.), *Naiṣadhacarita of Śrīharṣa,* Bombay : Nirṇayasāgar Press, 1952.

2. Dāsa, Karuṇāsindhu(Ed.), *Saṃskṛta Sāhityasambhāra* (Caturdaśa Khaṇḍa), Kolkata : Navapatra Prakāśana, 1982.

3. De, S. K. ,*History of Sanskrit Poetics*, Culcutta : Firma KLM Private Limited, 1976.

4. Pāṭhaka, Jagannātha(Ed.), *Dhvanyāloka of Ānandavardhana,* Vārāṇasī : Coukhambā Vidyābhavana, 1965.

5. Bandopādhyāya, Raviśaṅkara(Ed.), *Bakroktijīvita of Kuntaka,* Kolkata : Sanskrit Pustaka Bhandar, 2009.

6. Basu, Anilacandra (Ed.), *Kāvyālaṅkārasūtravṛtti of Vāmana,*Kolkata : Sanskrit Book Depot, 1970.

7. Siddhāntavāgīśa, Haridāsa(Ed.), *Naiṣadhacarita of Śrīharṣa*(1-11), Nakipur, 1849.

8. Siddhāntavāgīśa, Haridāsa(Ed.), *Naiṣadhacarita of Śrīharṣa*(12-22), Kolkata, 1871.

वक्रोक्तिध्वनिप्रस्थानयोस्तुलना – एका समीक्षा

डा. हीरालालदाशः[17]

संस्कृतवाङ्मये साहित्यशास्त्रे काव्यात्मनः निरूपणप्रसङ्गे षड्सम्प्रदायाः प्रमुखाः समभूवन् । तर्हि तत्र काव्यस्यात्मा कः इत्यस्मिन् विषये एवालङ्कारिकाणां मतान्तराणि परिलक्ष्यन्ते काव्यालङ्कारजगति । किमिदं तादृशं वस्तु विद्यते यद् विद्यमाने काव्ये काव्यत्वं तिष्ठति तद्रहिते च तदपसरतीति जिज्ञासया स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण प्रमुखाः षट् सम्प्रदायाः अभूवन्। भरतमुनितः प्रभृति अद्यावधि विभिन्नशदाब्दीषु नूतनाः सम्प्रदायाः समागताः। अलङ्कारसर्वस्वटीकाकर्त्रा समुद्रबन्धेनोक्तं यत् –

इह विशिष्टौ शब्दार्थौ काव्यम्। तयोश्च वैशिष्ट्यं धर्ममुखेन व्यापारमुखेन व्यङ्ग्यमुखेन वेति त्रयः पक्षाः । आद्येऽप्लङ्कारतो गुणतो वेति द्वैविध्यम् । द्वितीयेऽपि भणितिवैचित्र्येण भोगकृत्वेन वेति द्वैविध्यम् इति पञ्चसु पक्षेस्वाद्य उद्भटादिभिरङ्गीकृतः, द्वितीयो वामनेन, तृतीयो वक्रोक्तिजीवितकारेण , चतुर्थो भट्टनायकेन पञ्चम आनन्दवर्धनेन।

वक्रोक्तिध्वनितत्त्वयोः परिकल्पना

विद्यमानेषु तेषु प्रमुखेषु षड्सम्प्रदायेषु वक्रोक्तिप्रस्थानस्य प्रतिष्टापको राजानकः कुन्तकाचार्यः। वक्रोक्तितत्त्वस्य प्रारम्भः कुन्तकेन प्रप्रथमं न कृतः । भामहेन काव्यालङ्कारे वक्रोक्तितत्त्वस्य स्थापना कृता । उक्तं हि यथा –

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ।। [1]

ध्वनिप्रस्थानस्य प्रतिष्टापकः आचार्यः आनन्दवर्धनः। तेन ध्वन्यालोके ध्वनिमेव काव्यात्मरूपेण मनसि निधाय प्रतिपादितं " काव्यस्यात्मा ध्वनिः " इति। तयोरुभयोरपि आलङ्कारिकयोः चिन्तनस्य क्वचित् साम्यं परिलक्ष्यते । आनन्दवर्धनस्य यद् ध्वनिप्रस्थानं तस्यैव प्रभावः वक्रोक्तिप्रस्थाने प्रतिफलति । वक्रोक्तिसम्प्रदायस्य जन्म प्रत्युत्तररूपेणाभवत्। अर्थात् काव्यस्य ये ये भेदाः सौन्दर्यतत्त्वानि च आनन्दवर्धनेन ध्वनिना व्याख्यानं कृतवान् तत्सर्वमपि कुन्तकेन स्वबुद्ध्या वक्रोक्तेः भेदरूपेण अङ्गीकृतम् । एवमेव वक्रोक्तिः प्रायः ध्वनेः वस्तुगतपरिकल्पना इति विचारे नातिशयोक्तिः वर्तते ।

वक्रोक्तिध्वन्योः लक्षणानि

[17]Assistant Professor in Sahitya, Dept. of Sanskrit, SCSVMV University, Enathur, Kanchipuram - 631561 Tamilnadu

ध्वनिरिति पदस्य पञ्च अर्थाः सम्भवन्ति । ते यथा – शब्दः, अर्थः, व्यङ्ग्यार्थः, व्यञ्जनाव्यापारः, काव्यम् इति । अनेन अलङ्कारशास्त्रे ध्वनिपदस्य वैशिष्ट्यं ज्ञातुं शक्यते । अत्र व्युत्पत्तिस्तु इत्थं क्रियते –

1. ध्वनति ध्वनयति वा यः सः व्यञ्जकशब्दः ध्वनिः ।
2. ध्वनति ध्वनयति वा यः सः व्यञ्जकोऽर्थः ध्वनिः ।
3. ध्वन्यते इति ध्वनिः, अनेन व्यङ्ग्यार्थः ।
4. ध्वन्यते अनेनेति ध्वनिः – व्यञ्जनाव्यापारः ।
5. ध्वन्यते अस्मिन्निति ध्वनिः – काव्यम् इति ।

एतेषाम् अर्थानां व्युत्पत्तिरपि ध्वन्यालोके प्रथमोद्योते ध्वनिकारिकानन्तरं लोचनटीकायां सुस्पष्टं परिलक्ष्यते । तथा हि –"अर्थो वा शब्दो वा, व्यापरो वा, अर्थोऽपि वा वाच्यो वा ध्वनयति इति शब्दो-ऽप्येवम् । व्यङ्ग्यो वा ध्वन्यते इति व्यापारो वा शब्दार्थयोर्ध्वननमिति । कारिकया तु प्राधान्येन समुदाय एव काव्यरूपो मुख्यतया ध्वनिरिति प्रतिपादितम् ।[2]

कुन्तकाचार्यस्तु वक्रोक्तिजीविते वक्रोक्तेः स्वरूपं निरूप्य तत् सुसमीचीनं व्याख्यानं कृतवान् । तस्याः लक्षणं तत्र उक्तं यथा

उभावेतावलङ्कार्यो तयोः पुनरलङ्कृतिः ।

वक्रोक्तिरेव वैदग्ध्यभङ्गीभणितिरूच्यते ।। [3]

कुन्तकाचार्यः वक्रोक्तितत्त्वस्य व्याख्यानमपि प्रथमोन्मेषे सुस्पष्टशब्देनाकरोत् । तद्यथा –

1. प्रसिद्धाभिधानव्यतिरेकिणी । [4]
2. शास्त्रादिप्रसिद्धशब्दार्थोपनिबन्धव्यतिरेकिणी ।[5]
3. प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणी ।6
4. भङ्गीभणितिवैचित्र्यम्।7

अनेन स्पष्टं ज्ञायते यत् वर्णनशैली द्विधा विभक्तुं शक्या । प्रथमं तु लोकशास्त्रदीसामान्यार्थेन युक्ता अपरं तु लोकशास्त्रदिसामान्यार्थात् भिन्नः लोकोत्तरचमत्कारी । लोकोत्तरचमत्कारकारी वर्णनशैली एव वक्रोक्तिः कथ्यते । तादृशी वर्णनशैली यत्र भवति तदेव काव्यमिति काव्यलक्षणनिरूपणप्रसङ्गे राजानकः कुन्तकाचार्यः एतदेव स्पष्टयति ।

वक्रोक्तिध्वनिलक्षणयोः स्वरूपगतसाम्यता

आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोके ध्वनेः लक्षणं भेदाश्च कुन्तकस्य केषुचित् लक्षणेषु भेदेषु साम्यं परिलक्ष्यते । अत्र दृष्टान्तरूपेण सर्वादौ आनन्दवर्धनस्य ध्वनितत्त्वं समालोच्यते । यत्रार्थ आत्मानं शब्दश्च स्वार्थमुपसर्जनीकृतौ काव्यविशेषं व्यङ्क्तः सः ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः । उक्तं यथा प्रथमोद्योते –

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ।। [8]

कारिकायामस्यां "तमर्थम् " इति पदे सोऽर्थः कीदृश इति व्याख्यातुं पुनः कथयति आनन्दवर्धनः–

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ।। [9]

प्रतीयमानं पुन अन्यदेव वस्तु अस्ति यत् रमणीनां प्रसिद्धावयवेभ्योः मुखनेत्रश्रोत्रादिभ्यः पृथग्रूपेण लावण्यमिव प्रकाशते । अर्थात् यथा ह्यङ्गनासु लावण्यं पृथङ्निर्वण्यमानं निखिलावयवातिरेकि किमप्यन्यदेव सहृदयलोचनामृतं तत्त्वान्तरं तद्वदेव सोऽर्थ इत्यर्थः ।

ध्वनिरिति शब्दस्य तात्पर्यं परिष्कुर्वन् आनन्दवर्धनः कथयति यत् रसस्वभावरूपः सः स्वादुः अर्थप्रवाहं कुर्वन् महाकवीनां वाणीसु प्रतिभाविशेषं परिस्फुरयति । येनात्र विचित्र कविपरम्परावाहिनीसंसारे कालिदासप्रभृतयः द्वित्राः पञ्चषा वा महाकवयः गण्यन्ते । उक्तं हि –

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निः स्यन्दमाना महतां कवीनाम् ।

अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ।। [10]

अत एव विशिष्टार्थोऽयम् अलौकिकप्रतिभाजन्यः, स्वादुः, वाच्याद्भिन्नः किमपि विचित्रवस्तु तथा प्रतीयमानमेव भवति । एवमेव ध्वनेः प्रतीयमानस्य च यल्लक्षणं स्वरूपं वा प्रतिपादितं तेषां कुन्तकस्य वक्रोक्तेः परिभाषया सह क्वचित् साम्यं परिदृश्यते ।

कुन्तकवक्रोक्तेः परिभाषा

चमत्कारिकथनस्य प्रकार एव वक्रोक्तिः नाम्नाभिहितो भवति । "वक्रोक्तिः प्रसिद्धाभिधानव्यतिरेकिणो विचित्र्यैवाभिधा वैदग्ध्यं कविकर्मकौशलं तस्य भङ्गी विच्छित्तिः।"[11] इत्यत्र प्रसिद्धकथनाद्भिन्ना इत्यस्याभिप्रायः। 1.शास्त्रादिषु उपनिबद्धशब्दार्थयोः सामान्यप्रयोगाद्भिन्नः। 2. प्रचलितसामान्यसरण्याः अतिक्रम्य वर्णनम् इति। अर्थात् साधारणवर्णनादतिरिच्य किमपि वर्णनम्।

इत्यनयोः व्यवहारयोः तुलनात्मकपरीक्षणेन ध्वनिवक्रोक्त्योः साम्यं सहजबोध्यं भवति। तत्कथमिति अधस्तान्निरूप्यते –

1. ध्वनिवक्रोक्तिपरिभाषयोः प्रसिद्धावाच्यार्थः वाचकशब्दात् अतिक्रमणं करोति । उक्तं हि आनन्दवर्धनेन ध्वनिलक्षणे । अर्थात् यत्रार्थः निजस्वरूपं शब्दश्च स्वार्थं गौणं कृत्वा काव्यविशेषम् अभिव्यनक्ति तत्र ध्वनिरिति आनन्दवर्धनस्याशयः । एतदेव कुन्तकदिशा "शास्त्रादिप्रसिद्धशब्दार्थोपनिबन्धव्यतिरेकि" इत्यनेन रूपेण ज्ञायते । अर्थात् शास्त्रादिषु

उपनिबद्धयोः शब्दार्थयोः प्रसिद्धः अर्थात् सामान्यप्रयोगाद्भिन्नः इत्यर्थः । एवमेव ध्वनिवक्रोक्तिश्च उभावपि असाधारणविवक्षायाः रूपौ भवतः ।

2. ध्वनिवक्रोक्तौ च उभयत्र वैचित्र्योत्पत्तेः समानं रूपं दृश्यते । तदेव आनन्दवर्धनेन "अन्यदेव वस्तु " इति नाम्ना कुन्तकेन च " विचित्राभिधा " इति नाम्ना व्याख्यातम् ।
3. आनन्दवर्धनः कुन्तकश्च वैचित्र्यसिद्धेः तत्तद् तत्त्वमलौकिकप्रतिभाजन्यमिति आमनति । परन्तु उभयोः काव्यतत्त्वयोः मूलदृष्टौ ईषद्भेदः दृश्यते । ध्वनेः वैचित्र्यमर्थरूपात् आत्मपरकं भवति । परन्तु वक्रोक्तेः वैचित्र्यम् अभिधारूपात् (उक्तिरूपात्) मूलतः वस्तुपरको भवति । एवं च वक्रोक्तिः प्रायः ध्वनेः वस्तुपरकपरिकल्पना एव इति वक्तुं शक्यते ।

वक्रोक्तिध्वन्योः भेदेषु साम्यम्

स्वरूपापेक्षया वक्रोक्तिध्वनितत्त्वयोः विविधभेदेष्वपि साम्यं परिदृश्यते । यथा आनन्दवर्धनः ध्वनेः एकैकमपि अंशं (भेदं वा) विचिन्त्य ध्वनिप्रस्थानस्य व्यापकत्वमङ्गीचकार। तद्वत् कुन्तकाचार्योऽपि वक्रोक्तेः सर्वानपि अवयवान् निरूप्य तस्याः वक्रोक्तेः व्यापकत्वं स्वीचकार। एवमेव वक्रोक्तिध्वन्योः स्पष्टरूपेण सहव्याप्तिः वर्तते। ध्वनेः चमत्कारस्याश्रयभूतः यथा – सुप्, तिङ्, वचनं, कारकं, कृत्, तद्धितः, समासः, उपसर्गः, कालः, लिङ्गम्, अलङ्कारः, वस्तु, प्रबन्धः, निपातः, रचनादयः। वक्रोक्तेरपि विस्तार एवमेव पदपूर्वार्धवक्रतायाः भेदेषु यथा – रूढिः, पर्यायः, उपचारः, विशेषणं, संवृतिः, वृत्तिः (समासः), लिङ्गं, भावः, क्रिया तथा च पदपरार्धवक्रतायाः भेदेषु यथा – कालः, कारकं, पुरुषः, संख्या, उपग्रहादिषु भेदेषु दृष्टुं शक्यते। अपि च कुन्तकस्य प्रकरणप्रबन्धोऽपि द्वे वक्रते ध्वनौ साम्यं भजते ।

ध्वनिवक्रोक्त्योः भेदानां तुलनात्मकमध्ययनं यदि क्रियते तर्हि उभयोः साम्यं द्रष्टुं शक्यते । वक्रोक्तेः प्रथमप्रकारः वर्णविन्यासवक्रता । तस्याः वक्रतायाः वर्णचंत्कारप्रयोगदृष्ट्या बहवः विच्छित्तिविशेषाः सन्ति । उक्तं यथा द्वितीयोन्मेषे वक्रोक्तिजीविते

एको द्वौ बहवो वर्णाः बध्यमानाः पुनः पुनः ।

स्वल्पान्तरास्त्रिधा सोक्ता वर्णविन्यासवक्रता ।। 12

एकस्य द्वयोः बहूनां वा व्यञ्जनानां यत्र पुनः पुनः आवृत्तिं वर्ण्यते तथा च वर्गस्यान्तिमवर्णेन सह तद्वर्गीयवर्णानामावृत्तिः, सरेफद्वयोः वर्णयोरावृत्तिः,स्वराणां व्यवधानेन अव्यवधानेन च आवृत्तिः इत्येतानि वर्णविन्यासस्य चमत्काररूपाणि भवन्ति । एतदपि आनन्दवर्धनेन वर्णध्वनिः अथवा रचनाध्वनिरूपेण अङ्गीकृतम्। उक्तं हि ध्वन्यालोके

यस्त्वलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिर्वर्णपदादिषु ।

वाक्ये संघटनायां च प्रबन्धोपि दीप्यते ।। 13

पदपूर्वार्धवक्रता ध्वनिश्च

पदपूर्वार्धवक्रतायाः नव भेदास्सन्ति । तेषु प्रायः अधिकांशाः ध्वनितत्त्वस्य विविधरूपेषु अन्तर्भवन्ति । अथवा ध्वनेः रूपान्तराणि एव तानि रूढि-पर्याय-उपचार-विशेषणादीनि पदपूर्वार्धवक्रतायाः भेदरूपाणि । आनन्तवर्धनस्य अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेः यदुदाहरणं तदेव कुन्तकस्य रूढिवैचित्र्यवक्रतायाः भवति । वक्रोक्तिजीविते आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोकस्य उदाहरणानि वक्रोक्त्युदाहरणरीपेण दत्तानि कुन्तकेन। तद्यथा –

कामं सन्तुदृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे।

वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव।। 14

इत्यत्र रामशब्दः। एतदेव आनन्दवर्धने अविवक्षितवाच्यस्य प्रथमभेदस्य अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेः उदाहरणरूपेणोपस्थापितः। तथा च कुन्तकेन पदपूर्वार्धवक्रतायाः प्रथमभेदरूपायाः रूढिवैचित्र्यवक्रतायाः उदाहरणरूपेण। कुन्तकस्य पर्यायवक्रता आनन्दवर्धनस्य पर्यायध्वनेः रूपान्तरमात्रं भवति। पारिभाषिकशब्देन तदेव शब्दशक्तिमूलनानुरणनरूपव्यङ्ग्यपदध्वनिः इत्युच्यते। स्वयमेव कुन्तकेन तथ्यमिदं वक्रोक्तिजीविते द्वितीयद्योन्मेषे स्पष्टीकृतम्। उक्तं हि तेन –

एष एव शब्दशक्तिमूला अनुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य पदध्वनेर्विषयः।15

पदपरार्धवक्रता ध्वनिश्च

पदपरार्धवक्रोक्तेः ये भेदास्सन्ति तदपि आनन्दवर्धनेन स्पष्टीकृतम्। वृत्तिवैचित्र्यादयः भेदाः समासध्वनेः तुल्यं भजते। उक्तं यथा तृतयोद्योते –

सुप्तिङ्वचनसम्बन्धैस्तथा कारकशक्तिभिः ।

कृत्तद्धितसमासैश्च द्योत्योऽलक्ष्यक्रमः क्वचित् ।। 16

ध्वन्यालोकस्य अस्यां कारिकायां येषां कृत्तद्धितसमामध्वनीनां विवरणं वर्तते तत् सर्वमपि वृत्तिवैचित्र्यवक्रता, वचनवक्रता, कारकवक्रतादिभिः चर्चिताः कुन्तकेन। तत्र लिङ्गस्य यद्यपि उल्लेखः आनन्दवर्धनेन पृथक् रूपेण न कृतः तेन लिङ्गस्य चमत्कारविषये स आलङ्कारिकः परिचितः आसीदिति वक्तुं न शक्यते। कारिकायां 'च' इति कथनेन निपातोपसर्गकालादीनां व्यञ्जनमपि आनन्दवर्धनेन स्वयमेव स्वीकृतम्। उक्तं यथा तेन –

च शब्दादन्निपातोपसर्गकालादिभिः प्रयुक्तैरभिव्यज्यमानो दृश्यते ।17

एतदर्थम् आनन्दवर्धनेन प्रस्तुतमेकम् उदाहरणम् । तद्यथा

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः

सोप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

धिक्धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

स्वर्गग्रामटिका विलुण्ठनवृथोच्छूनैर्किमेभिर्भुजैः ।। 18

वाक्यवक्रता अलङ्कारध्वनिश्च

पदसमूहः वाक्यम् । योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः वाक्यम् । कुन्तकाचार्यस्य मतानुसारं वाक्यवक्रतायाम् अर्थालङ्काराः प्रायः सर्वेऽपि अन्तर्भवन्ति । उक्तं यथा वाक्यवक्रतास्वरूपनिरूपणप्रसङ्गे

वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो भिद्यते यः सहस्रधा ।

यत्रालङ्कारवर्गोऽसौ सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति ।। 19

वाच्येनाश्रितानाम् अर्थालङ्काराणां सौन्दर्यं चु निश्चयेन अलङ्कारध्वनेः विषयाः न सन्ति । परन्तु कुन्तकाचार्यः रूपकं , व्यतिरेकादीन् कांश्चन अलङ्कारान् प्रतीयमानरूपेण स्वीचकार । कुन्तकस्य प्रतीयमानरूपकम् आनन्दवर्धनस्य रूपकध्वनिनाम्ना ज्ञायते । तत्र उभयोरपि प्रतीयमानरूपक – रूपकध्वनेः एकमेवोदाहरणं प्रदत्तम् ध्वन्यालोके वक्रोक्तिजीविते च । तद्यथा

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्
स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ।
क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये
सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधेः ।।

उदाहरणेऽस्मिन् असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपकस्याश्रयेण काव्यस्य चारुत्वं व्यवस्थितं भवति। अत एवात्र रूपकध्वनेर्व्यवहारः (नामकरणं वा) समुचितो भवतीति आनन्दवर्धनः । कुन्तकदृष्ट्या तु अत्र प्रतीयमानरूपकम् ।

प्रबन्धवक्रता प्रबन्धद्वनिश्च

कुन्तकस्य प्रबन्धवक्रता प्रकृतरूपेण प्रबन्धकौशलरूपा इति वक्तुं शक्यते। परन्तु यदि समष्टिरूपेण विचार्यते तर्हि प्रबन्धवक्रता आनन्धवर्धनस्य प्रबन्धध्वनितः अभिन्ना भवति। तत्र वक्रोक्तिजीविते कुन्तकेन सुस्पष्टमुक्तं यत् केनापि महाकविना विरचितं रामकथामूलकनाटकादिषु पञ्चवक्रताभिः वर्णविन्यासादिभिः सुन्दरं सहृदयाह्लादकारित्वंच वर्णयितुं शक्यते। उक्तं हि कुन्तकेन कथाभागस्य वर्णनं समानरूपेण भवति चेदपि स्वगुणैः काव्यनाटकादिषु प्रबन्धः पृथक् पृथक् भवति यथा प्राणयुक्तशरीरेषु प्राणाः समानरूपेण स्थितेसति स्वगुणैः तत्र भेदं परिलक्ष्यते। तथा हि-

कथोन्मेषसमानेऽपि वपुषीव निजैर्गुणैः ।

प्रबन्धाः प्राणिनः इव प्रभासन्ते पृथक् पृथक् ॥[20]

एवमेव नूतनोपायैः सिद्धः, नीतिमार्गोपदेशैश्च महाकवीनां सर्वेषु प्रबन्धेषु वक्रता अथवा सौन्धर्यं अवश्यं भवत्येव। उक्तं हि कुन्तकेन चतुर्थोन्मेषे-

नूतनोपायनिष्पन्ननयवर्त्मोपदेशिनाम्।

महाकविप्रबन्धानां सर्वेषामस्ति वक्रता ।।[21]

एवञ्च प्रबन्धवक्रतायाः स्वरूपं यत्र प्रतिभाशालिनः कवयः स्वकाव्येषु उपजीव्य कथायाः भिन्नः रसपरिपाकं विधाय तत्काव्यस्य सदा नूतनत्वमानयन्ति। एतत्तु प्रबन्धध्वनितः भिन्नः विषयः अस्तीति वक्तुं न शक्यते। अर्थात् कुन्तकस्य प्रबन्धवक्रता एव आनन्धपर्धनस्य प्रबन्धध्वनिरिति। यथो हि अन्ततः काव्यसौन्धर्यदृष्ट्या प्रबन्धध्वनिरेव रसरूपैव भवति। अतः रसपरिवर्तनस्यार्थः प्रबन्धध्वनेः परिवर्तमेव।

उपसंहारः

एवमेव विविधप्रमाणैः ध्वनिप्रस्थानयोः वक्रोक्तिप्रस्थानेन सह विशिष्टः कश्चन सम्बन्ध अस्तीति प्रमाणयितुं शक्यते । यदि सूक्ष्मातिसूक्ष्मं ध्वन्यालोकस्य वक्रोक्तिजीवितस्य चाध्ययनं कुर्मस्तिर्हि तत्र उभयोरपि आलङ्कारिकयोः साम्यचिन्तनस्य किमपि स्वरूपं द्रष्टुं शक्नुमः । यतोहि ध्वन्यालोके विविधकाव्यत्त्वप्रतिपादनावसरे यानि यानि उदाहरणानि प्रस्तुतानि तान्येव विविधवक्रोक्तिचर्चावसरे कुन्तकेन निरूपितानि । इति शम् ।।

सङ्केताक्षरसूची

भा. का.अ – भामहकाव्यालङ्कारः

ध्व. आ – ध्वन्यालोकः

व.जी – वक्रोक्तिजीवितम्

पृ – पृष्ठम्

द्वि.उ – द्वितीयोन्मेषः

तृ.उ - तृतीयोन्मेषः

पादटिप्पणीः

1. भा.का.अ – 1.10
2. ध्व.आ – 1.13 (वृत्तौ पृ – 104 - 105)

3. व.जी – 1.10 (वृत्तौ)
4. व.जी – 1.10
5. व.जी – 1. 7 (वृत्तौ)
6. व.जी – 1.18 (वृत्तौ)
7. व.जी – 1.20 (वृत्तौ)
8. व.जी – 1.10
9. ध्व.आ – 1.4
10. ध्व.आ – 1.6
11. व.जी – 1.11 (वृत्तौ)
12. व.जी – 2.1
13. ध्व.आ – 3.2
14. ध्व.आ – द्वि.उ पृ-176
15. व.जी – 2.12 (वृत्तौ)
16. ध्व.आ – 3.16
17. ध्व.आ – 3.16 (वृत्तौ पृ - 380)
18. ध्व.आ -तृ.उ - पृ- 380
19. व.जी – 1.20
20. व.जी – 4.25 (अन्तर्श्लोकः)
21. व.जी – 4.26

सहायकग्रन्थसूची

1. काव्यालंकारः, आचार्यभामहः, मोतीलालबनारसीदास, 1983
2. ध्वन्यालोकः, आनन्दवर्धनः (सं) पं दुर्गाप्रसाद परब, मुन्शीराम मनोहरलाल पब्लिकेशन्स प्रा.लि 1983
3. वक्रोक्तिजीवितम् . कुन्तकः,(सं) के.कृष्णमूर्तिः, धारवाड, कर्णाटकविश्वविद्यालयः 1977
4. वक्रोक्तिजीवितम् (हिन्दी). कुन्तकः, (सं)डा.नरेन्द्रः,दिल्ली,हिन्दी अनुसन्धान परिषद् ,दिल्लीविश्वविद्यालयः 1955

"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इत्यत्रार्थपदविमर्शः

नारायणदत्तमिश्रः[18]

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥[19]

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥[20]

एवं वेदादिभिरुक्तं तद्विनिश्चितञ्च धर्मपदार्थमालक्ष्य विविधशास्त्राणाम्प्रवृत्तिर्दरीदृश्यते । तत्रापि साक्षाद् वेदसम्बद्धेषु तदङ्गेषु विषयस्यास्य विवेचनं किञ्चिदपूर्वमिति सुविज्ञातमेव तथ्यम् । अस्यामेव वेदाङ्गसरण्यां मीमांसायां सम्प्रधारितं धर्मलक्षणं तस्य च प्राधान्यं स्वीकृत्य मीमांसा नाम वेदाङ्गं धर्ममीमांसेत्यपरनाम्नाऽपि प्रसिद्धम् । यथोक्तं भामतीटीकाकारेण – धर्ममीमांसावद् वेदार्थमीमांसया ब्रह्ममीमांसाऽप्याक्षेप्तुं शक्या[21] , इति । अपरञ्च ब्रह्मसूत्रस्थमन्यप्रसङ्गाधृतं वचनमिदमपि "धर्मं जैमिनिरत एव"[22] धर्मेण सहास्य वेदाङ्गस्याद्वितीयं संलग्नत्वं स्पष्टीकरोति ।तथाऽप्यत्र धर्मपदार्थस्तु विशिष्य कर्मकाण्डं किं वा यागादिकमेव लक्षयतीति प्रसिद्धिः ।

एतादृश्यां धर्मसमन्वितायाम्मीमांसायाम् अस्याः सुदीर्घपरम्परायाञ्च धर्मसम्बद्धं तथ्यात्मकं विवरणं बहुशो जातम् । इह , लेखेऽस्मिंस्तु मीमांसाशाबरभाष्यादिषु प्रतिपादितं धर्मलक्षणमाधृत्यैव विचार उपस्थापयिष्यते । विचारस्यास्य प्राग् किन्नाम मीमांसेति तावत् प्रथमत उल्लिख्यते ।

अयं हि मीमांसा शब्दः , मान् पूजायाम्[23] इत्यर्थमूलकाद् धातोः मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य[24] सूत्रेणानेन सन्प्रत्यये द्वित्वादिकार्ये च जाते , गुरोश्च हलः[25] सूत्रेणानेन प्रत्ययान्ताद् धातोरस्माद् "अ" इति प्रत्यये , अजाद्यतष्टाप्[26] सूत्रेणानेन च स्त्रीत्वविवक्षायां टापि ततोऽनुबन्धादिकार्ये च सम्पादिते निष्पद्यते ।

पाणिनिविहितधात्वर्थानुसारं पूजार्थक एव मीमांसाशब्दः परं वार्तिककारेण कात्यायनेन तु मानेर्जिज्ञासायाम्[27] इति वचनाधारेण विचारार्था जिज्ञासेति मीमांसाशब्दार्थः स्वीकृतः ।

सिद्धान्तकौमुदीकारेणापि विचारणे तु भौवादिको नित्यसन्नन्तः[28] , इति वचनोपन्यासेन विचारणाऽर्थ एव मीमांसाशब्दस्य प्रतिपादितः ।तस्माच्छाब्दिकीम्परम्परामाश्रित्य पूजितविचारो मीमांसाशब्दस्यार्थ

---

[18] विशिष्टसंस्कृताध्ययनकेन्द्रम्,जे.एन्.यू.,नवदेहली
[19] मनुस्मृतिः , 2/6
[20] अत्रैव , 12/106
[21] मीमांसादर्शन का विवेचनात्मक इतिहास , पृष्ठसङ्ख्या - 20
[22] अत्रैव , पृष्ठसङ्ख्या - 23
[23] वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी , धातुसङ्ख्या - 1041
[24] अष्टाध्यायी , सूत्रसङ्ख्या -3/1/6
[25] अत्रैव , सूत्रसङ्ख्या -3/3/103
[26] अत्रैव , सूत्रसङ्ख्या -4/1/4
[27] वार्तिकम् (अष्टाध्यायी , सूत्रसङ्ख्या -3/1/6)

इति वक्तुं शक्यते । यथा हि मीमांसाशब्दार्थो भामतीकारेण पूजितविचारवचनो हि मीमांसाशब्दः[29] , इत्यनेनावबोधितः ।

मीमांसाशब्दार्थविचारात् परं धर्मलक्षणन्तावद् इदानीम्प्रदर्श्यते । तथा हि जैमिनिसूत्रम् –

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः(जैमिनिसूत्रम् 1/1/2)[30] , इति ।

चोदनावचनेन लक्ष्यत इति चोदनालक्षणम् , चोदनालक्षणो हि धर्म इति विशेषणविशेष्यभावोऽत्र स्पष्टः । चोदनालक्षणो धर्मः स चार्थ एवेति चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः , इत्यस्य जैमिनिवचनस्य सामान्योऽर्थः । सूत्रगतपदविचारक्रमे प्रथममिह चोदनापदार्थः स्पष्टीक्रियते । प्रवर्तनया किं वा प्रेरणया संवलितस्य वचनस्यैवापरन्नाम चोदनेति। यथा हि लोके कश्चिच्छिष्यो गुरोर्वचनं श्रुत्वा तद्वचनाधारेण यस्मिन्नपि कस्मिन् कर्मणि संलग्नो दृश्यते तथैव वैदिकेष्वेव वचनेष्वपीदृशानि वचनानि यानि प्रवर्तनया पूरितानि भवन्ति , तानि चोदनयाऽभिधीयन्ते । यथोक्तं शाबरभाष्ये चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः[31] , इति ।अतः परमेव चोदना हि भूतम्भवन्तम्भविष्यन्तं सूक्ष्मं विप्रकृष्टमित्येवञ्जातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यत् किञ्च नेन्द्रियम् [32] इत्यनेन चोदनावचनानि किं वा वेदनिहितानि प्रवर्तकानि वचनान्येव चोदनाशब्देनोक्तानि , तानि च वेदस्यैव परमप्रमाणत्वाच्चोदनावचनेभ्यो नान्यत्प्रमाणापेक्षार्हाणीति विशदीभवत्यनेन लक्षणेन । लक्ष्यते येन तल्लक्षणमिति विग्रहवाक्यानुसारेणेह चोदनाया प्रवर्तनाया वा लक्षणमेवं विनिर्धारितञ्जातम् ।

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ' वचनाधारेणानेन धर्मलक्षणेऽर्थ इत्यस्य पदस्य प्रयोगो विहितो वर्तते । अर्थ्यत इत्यर्थो विग्रहोऽयं श्रेयस्कररूपमर्थम्प्रति सङ्केतयति । तस्माच्छ्रेयस्कररूपार्थ एव चोदनालक्षणो धर्म इत्युच्यते । परन्त्वत्र चोदनालक्षणे धर्मे कथमर्थ इत्यस्य पदस्य योगो जात इत्येव तावद् वर्तते विवेच्यविषयः । यतो हि प्रतिपादितम्प्रवर्तनावचनञ्चोदना वा सर्वदैवार्थकरमेव स्याद् अथ केन कारणेनार्थशब्दस्योपादानञ्जातमिति प्रश्न उत्पद्यते । प्रश्नस्यास्योत्तरं शाबरभाष्ये निर्दिष्टं शबरस्वामिना – उभयमिह चोदनया लक्ष्यतेऽर्तोऽनर्थश्चेति । कोऽर्थः । यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय श्येनो वज्र इषुरित्येवमादिः । तत्रानर्थो धर्म उक्तो मा भूदित्यर्थग्रहणम् ।[33] एतद्वचनानुसारं तथ्यमिदञ्ज्ञायते यद् वस्तुतो न केवलं वेदवचनान्यर्थे श्रेयस्करे वा कर्मण्येव प्रेरयन्त्यपितु कतिचिद् तन्निहितान्येव वचनान्यश्रेयस्करे कर्मण्यपि प्रेरयन्तीव प्रतिभान्ति । यथा हि “ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ” वचनं हीदं निःश्रेयसप्रयोजनानुगुणं श्रेयस्करम् किं वाऽर्थः , इति । परं श्येनः , वज्रः , इषुरित्यादिसम्बन्धिता यागास्तु कथञ्चिद् अनर्थत्वमेव विस्पष्टीकुर्वन्ति , एतादृशानां यागानां किं वा

[28]सिद्धान्तकौमुदी , पृष्ठसङ्ख्या - 423

[29]मीमांसादर्शन का विवेचनात्मक इतिहास , पृष्ठसङ्ख्या - 17

[30]अत्रैव , पृष्ठसङ्ख्या - 104

[31]शाबरभाष्यम्, पृष्ठसङ्ख्या - 06

[32]इहैव , पृष्ठसङ्ख्या - 07

[33]शाबरभाष्यम्, पृष्ठसङ्ख्या - 11

तत्सम्बन्धितानां वचनानामपि धर्मत्वेनोल्लेखो यथा न स्याद् एतदर्थम् अत्र लक्षणेऽर्थ इत्यस्य प्रयोगोऽनिवार्य इति प्रतिभाति । वस्तुतस्त्वेतत् सर्वं विषयं शाबरभाष्ये पूर्वपक्षिविहिताक्षेपं खण्डयित्वा न श्येनादयोऽपि यागा अनर्था इति वक्तुं शक्यते , इति स्वकीयम्पक्षं शबरस्वामी मण्डितवान् ।

तच्च वचनं शाबरभाष्यानुसारमिहोल्लिख्यते – कथम्पुनरसावनर्थः ? हिंसा हि सा । हिंसा च प्रतिषिद्धेति । कथम्पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते ? उच्यते – नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते । यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेशः । “ श्येनेनाभिचरन् यजेत ” इति हि समामनन्ति नाभिचरितव्यमिति ' ।[34]

अत्र तावत् पूर्वपक्षीयाणामुत्तरपक्षीयाणाञ्च मतोल्लेखोऽनेन शाबरभाष्यवचनाधारेण विशदीक्रियते । पूर्वपक्षीयाणामनुसारं कथं श्येनादयो यागा अनर्थाः कथ्यन्त इति प्रश्नो विधीयते । तस्योत्तरन्तु श्येनादीनां यागानां हिंसात्वम्प्रदर्श्य तस्य प्रतिषिद्धताया उल्लेखेन दीयत उत्तरपक्षिभिः किं वा स्वयं शबरस्वामिनैव । परमपरोऽयम्प्रश्नः पूर्वपक्षीयैरुत्थापितो यत् , “ श्येनेनाभिचरन् यजेत ” इत्यत्र हिंसाविषयस्य ज्ञानेऽपि यजेत , पदेनानेन कथं कर्तव्यतयोपदेशः क्रियते ? प्रश्नस्योत्तरन्तूत्तरपक्षीयैः , न श्येनादियागे कर्तव्योपदेश इति वक्तुं शक्यते वचनस्यास्य केवलं शत्रुवधार्थम् अभ्युपायमात्रविषयत्वात् , न च वस्तुतस्तत्राभिचरेद् इत्युल्लेखो विधीयते तस्मादपि कर्तव्यतयैवास्योल्लेखो विद्यत इति कथमपि न वक्तुं शक्यत इत्येवं वचनोपन्यासेन शबरस्वामिनाऽत्र श्येनादीनां यागानाम् अकर्तव्यता साधिता तथाऽपि तन्निष्ठाऽनर्थता तत्र सन्तिष्ठत एव , तस्माद् धर्मलक्षणप्रसङ्गे यथाऽनर्थविषया धर्मत्वेन न स्वीकर्तव्यास्स्युरिति धिया तज्जैमिनिविहिते धर्मलक्षणेऽर्थपदस्य योगो विद्यत इति , अर्थशब्दसम्बद्धो विचारश्शबरस्वामिना स्वकीये भाष्ये निरूपितः ।

“ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ” ईदृशे सूत्रस्वरूपे स्थिते वाक्यभेदो नाम दोषोऽत्र भविष्यतीति पूर्वपक्षिणामपरः प्रश्नः । अत्र वाक्यभेदः कीदृश इत्युक्ते चोदनालक्षणो धर्मो नेन्द्रियादिलक्षण इति प्रथमं वाक्यम् अतः परम् अर्थश्च धर्मो नानर्थ इति द्वितीयं वाक्यस्वरूपन्तैः प्रदर्श्यते । अस्य वाक्यभेदरूपस्य दोषस्य निराकरणं भाष्यकारेण , न वस्तुतोऽत्र वाक्यभेददोषः कल्पनीयः , नहीदं सूत्रं वैदिकं यत्र वाक्यभेदन्दृष्ट्वा दोषस्यापतनमिति कथयितुं शक्यते सूत्रस्वरूपस्यास्यावैदिकत्वात् किं वा साक्षादेव वेदादसम्बद्धत्वात् , सूत्रस्वरूपस्य च केवलेनार्थेन सह सन्निहितत्वाच्च । अतो वाक्यद्व्याधारेण भिन्नम्भिन्नं वाक्यम्प्रस्तोतुं शक्यते । अपरञ्च समाधानानुसारं सूत्रस्वरूपेऽस्मिंस्त्वर्थानुसारम् विषयसाम्यन्तन्निहितमैक्यं वा सन्तिष्ठत एव । अतोऽत्र वाक्यभेदो नाम दोषावसरो न कल्पनीय इति निर्धारितम् ।

विचारस्यास्याधारं शाबरभाष्योल्लिखितं वचनमिदन्तद्यथा – नन्वशक्तमिदं सूत्रमिमावर्थावभिवदितुम् । चोदनालक्षणो धर्मो नेन्द्रियलक्षणः अर्थश्च धर्मो नानर्थ इति । एकं हीदं वाक्यन्तदेव सति भिद्येत । उच्यते

[34]अत्रैव , पृष्ठसङ्ख्या - 11

। यत्र वाक्यादर्थोऽवगम्यते तत्रैवम् । तत्तु वैदिकेषु न सूत्रेषु । अन्यतोऽवगतेऽर्थे सूत्र्मेवमर्थमिदमित्यवगम्यते । तेन चैकदेशः सूत्र्यत इति सूत्रम् । तत्र भिन्नयोरेव वाक्ययोरिमावेकदेशावित्यगन्तव्यम् । अथवाऽर्थस्य सतश्चोदनालक्षणस्य धर्मत्वमुच्यत इत्येकार्थमेवेति । [35]

विषयस्यास्य विस्तृता व्याख्या कुमारिलभट्टेन श्लोकवार्तिके नैकैश्श्लोकैर्विहिता । तेषां समेषां श्लोकानां सारतत्त्वम् इह कतिचिच्छलोकोपस्थापनेन सह तदन्तर्गतम्भावं स्पष्टीकर्तुम्प्रयासो विधीयते ।

श्येनेनाभिचरन् यजेत ' अत्र शाबरभाष्यकारेण यन्निषेधतयाऽनर्थत्वं स्वीकृत्य वचनस्यास्य प्रत्यवायादिनोल्लेखो विहितो न तदनर्थत्वार्हम् इत्यस्य विचारस्य प्रस्तुतिः कुमारिलभट्टेन श्लोकवार्तिक एवं कृता –

चोदनालक्षणो यश्च श्येनादिभिरिह गम्यते । निषेधाभावस्तस्य कथम्ब्रूयादनर्थता ॥[36]

एतद्वचनानुसारं श्येनादिवचने वस्तुतश्चोदनालक्षणत्वमेव सन्तिष्ठते तस्माद्विधिवचनत्वमत्रोपलब्धमस्ति न निषिद्धताऽत्र लक्षिता वर्तते , तस्माद्वचनस्यास्यानर्थत्वं नैवेति पूर्वपक्षिणाम्मतम् ।

श्येनेनाभिचरन् यजेत ' अत्र शाबरभाष्यकारेण येन प्रत्यवायादिना वचनेनास्य निषेधत्वमुक्तं न वस्तुततस्तस्य वचनस्य निषेधोपलब्धितयोपस्थापनं कर्तुं शक्यते । यद्येवं निषेधतयाऽस्य वचनस्योल्लेखो विधास्यते तर्हि तु षोडशिग्रहणादिप्रसङ्गस्यापि निषेधत्वेन कल्पना स्वीकार्या भविष्यति । तथा हि सुविज्ञातमिदन्तथ्यं वर्तते यत्तद् वचनं नास्ति निषेधवदिति वचनस्य तस्य विधिनिषेधयोर्द्वयोरपि स्थित्योस्तस्मिन्नेव वचनेऽपरिवर्तितस्य रूपस्य तत्रैव सन्निहितत्वात् । तस्माद् यथा षोडशिग्रहणादिप्रसङ्गस्य निषेधत्वाभावः कल्प्यते तथैवात्रापि वचनेऽनर्थत्वं न कथयितुं शक्यत इति निर्णीयते ।[37]

अपरं च चोदनालक्षणत्व उक्तेऽपि कथं श्येनेनाभिचरन्नित्यादिवचने निषेधस्याक्षेपः क्रियते किं वा तत्रैव श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यनेन तद्विशिष्टयागार्थम्प्रेर्यते तत्रैव च हिंसात्वमभिलक्ष्य निषिद्धतया तस्योल्लेखो न वस्तुतोऽत्र युज्यत इति पूर्वपक्षिणामपरम्मतम् । एतस्यास्समस्यायाः प्रदर्शनं किं वा द्वयोर्विषययोः पृथग्भावत्वं स्पष्टीकृत्य शाबरभाष्यमतस्यास्यासमीचीनता प्रदर्श्यते कुमारिलभट्टेन पूर्वपक्षिणाम्मतमाधृत्य । तथा ह्येतत्सम्बद्धौ श्लोकविमौ -

चोदनालक्षणञ्चोक्त्वा निषिद्धत्वाद् विरुद्ध्यते । श्येनादावुपदिष्टे च हिंसा हीति न युज्यते ॥[38]

हिंसा हि फलमेतेषाम्भिन्ना तेभ्यः स्वरूपतः। सा हि प्राणवियोगोत्था श्येनस्तत्रासिवत् पृथक् ॥ [39]

---

[35]शाबरभाष्यम, पृष्ठसङ्ख्या - 11

[36]मीमांसश्लोकवार्तिकम, श्लोकसङ्ख्या - 202

[37]यद्य स्याद् विधिस्पृष्टे निषेधो नैव तादृशः ।

विज्ञायते ह्यनर्थत्वं षोडशिग्रहणादिवत ॥ (मीमांसश्लोकवार्तिकम, श्लोकसङ्ख्या - 203)

[38]मीमांसश्लोकवार्तिकम, श्लोकसङ्ख्या - 204

एवमेव विधेयाविधेयादीनाम्[40] अथ भावनांशानामुल्लेखेन[41] पूर्वपक्षिणाम्मतं समीचीनतया स्पष्टीकरोति कुमारिलाचार्यः ।

एतदनन्तरम्पूर्वपक्षिमतानां किं वा तेषामाक्षेपानां निराकरणमुपस्थाप्यते । कुमारिलाचार्येण तु प्रथमं समाधानमिदमुल्लिखितं यद् वस्तुतोऽत्र चोदनालक्षणमिदमेव मन्यते प्रवर्तकं निवर्तकञ्च वचनम् इति । परम् अर्थः , पदस्यास्य धर्मलक्षणसन्दर्भे प्रयोगो नानेन वचनाधारेण मत्वा विहितो जैमिनिनाऽपितु चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुरिति वचनमेवाधाररूपेणात्र कल्पितो वर्तते । तस्मादेवात्र लक्षणेऽर्थशब्दस्य प्रयोगः पूर्वपक्षिविहिताक्षेपेण सह न भवति वस्तुतः सम्बद्धः। अर्थस्यास्योपस्थापकोऽयं श्लोकः श्लोकवार्तिककारेणैवमुल्लिखितस्तद्यथा –

तेनैवमर्थशब्दस्य प्रयोजनमिहोच्यते । प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा या शब्दश्रवणेन धीः ॥
सा चोदनेति सामान्यं लक्षणं हृदये स्थितम् । प्रवर्तकगृहीतेस्तु स्यादुदाहरणता ॥
तात्पर्ये ह्यर्थशब्दस्य नेयं व्याख्योपपद्यते । अर्थग्रहणलभ्यं वा तत्प्रवर्तकभाषणम् ॥[42]

इतोऽग्रे विधेयाविधेयादीनाम्अथ भावनांशानामुल्लेखेन या विप्रतिपत्तय उत्थापिता आसन् , तेषां समेषामेव निराकरणम् [43] अनयैव रीत्या श्लोकवार्तिके कुमारिलाचार्येण प्रदर्शितम् ।

अनया दिशैव भावनांशादिसम्बद्धा विचाराः , ये पूर्वपक्षिमतानां निराकरणायोल्लिखिता जातास्तेषां समेषाम् अथ हिंसासम्बद्धाक्षेपा अप्यत्र श्लोकवार्तिके स्पष्टीकृताश्श्लोककारेण । इह समासेनैव श्लोकवार्तिके विविक्तानाम्पूर्वपक्षिणामाक्षेपविषयस्याथ तेषामाक्षेपनिराकरणविषयस्योपस्थापनं विहितं वर्तते वस्तुतस्तु विशषेणैतत्सम्बद्धा विवेचनास्तत्रैवानुशीलयितव्याः ।

एवमिह चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः , इत्यत्र सम्पूर्णस्य वचनस्यार्थशब्देन सह कः सम्बन्धः किं वा किम्प्रयोजनमत्र लक्षणेऽर्थः पदस्येति विषयोऽयं शाबरभाष्यदिशा स्पष्टीकृतः ।

सन्दर्भान्विता अनुशीलिताश्च ग्रन्थाः

१. श्रीमच्छबरस्वामिप्रणीतं शाबरभाष्यम् (विवेकहिन्दीव्याख्यासमन्वितम्); व्याख्याकारः – गजाननशास्त्रिमुसलगांवकरः ; प्रकाशनम् – चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस , वाराणसी ; संस्करणम् –2004 तमे ख्रीष्टाब्दे ।

२. गजाननशास्त्रिमुसलगांवकरविलिखितं मीमांसादर्शन का विवेचनात्मक इतिहास ; प्रकाशनम् – चौखम्बा विद्याभवन , वाराणसी ; संस्करणम् –1992 तमे ख्रीष्टाब्दे ।

---

[39]अत्रैव , श्लोकसङ्ख्या - 205

[40]मीमांसश्लोकवार्तिकम, श्लोकसङ्ख्या - 206

[41]अत्रैव , श्लोकसङ्ख्या - 207

[42]अत्रैव , श्लोकसङ्ख्या -210 - 212

[43]व्विधेयाविधेयादीनां निराकरणप्रसङ्गः -213 - 217

३. कुमारिलभट्टप्रणीतम् मीमांसाश्लोकवार्तिकम् (हिन्दीव्याख्यासहितम्); सम्पादकः – नारायणमिश्रः ; प्रकाशनम् – कामेश्वरसिंहदरभङ्गासंस्कृतविश्वविद्यालयः , दरभङ्गा ; संस्करणम् –2001 तमे ख्रीष्टाब्दे ।

४. कुमारिलभट्टविरचितम् मीमांसाश्लोकवार्तिकम् (भूषणाख्यटीकसहितम्); टीकाकर्ता – ई. श. वरदाचार्यः ; प्रकाशनम् –राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् , नवदेहली ; संस्करणम् –....तमे ख्रीष्टाब्दे ।

५. हरिहरकृपालुद्विवेदिप्रणीता कल्पकलिका (शाबरभाष्यव्याख्यानभूता तर्कपादान्ता) ; सम्पादकः – ब्रह्मदत्तद्विवेदी ; प्रकाशनम् – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः , वाराणसी ; संस्करणम् –1987 तमे ख्रीष्टाब्दे ।

६. मण्डनमिश्रविरचितं मीमांसादर्शनम् ; सम्पादकः– पट्टाभिरामशास्त्री ; प्रकाशनम् – श्रीलालबहादुरशास्त्रिकेन्द्रियसंस्कृतविद्यापीठम् ; नवदेहली ; संस्करणम् –1983 तमे ख्रीष्टाब्दे ।

७. माधवजनार्दनरटाटेलिखितो मीमांसादर्शनविमर्शः ; प्रकाशनम् – भारतीय विद्या प्रकाशन , दिल्ली ; संस्करणम् –2008 तमे ख्रीष्टाब्दे ।

Krut Suffixesin DevelopingThe Networkof SanskritWords

Dr. Pritilaxmi Swain[44]

ABSTRACT: *Verbal suffixes have a very significant role for deriving krudanta forms of words. Just as the word 'pAcaka' is derived from the root pac with nvuL. Panini has mentioned nearly 140 krut suffixes in his Astadhyayi. All these suffixes are applied to the roots only. Each of the krut suffixes represents a semantic relation between a verb root and its form. These relations may be classified into the following: kartA, karma, karana, sampradAna, apAdAna, adhikarana, bhAva, bhuta, bhavishyat, AbhIksnya, Avasyaka, atisarga, nimitta, auchitya, yogyatA etc. This paper shed some light on the role of krut suffixes in developing the network of Sanskrit words.*

Keywords: Krut Suffixes, DhAtu, PrAtipadika, Pada etc.

INTRODUCTION:

Arthapravruttitattvanam shabda eva Nibandhanam|
Tattvavabodhah Shabdanam Nasti Vyakaranadrute||

(Va.,Brahmakandam)

From this verse, we know that without grammar the real significance of a word cannot be achieved properly. By grammar we can make analysis of words of different classes. For e.g., if we analyze the word '*Vyakarana*' we find a root, a prefix and a suffix. So here *vi*' is a prefix, *A* is a prefix, *kru* is a root and *lyut* is a suffix. Out of many facets like kAraka, samAsa, vibhakti,

[44] Assistant Professor, Department of Sanskrit, Pali &Prakrit,Bhasha Bhavana,Vishva-Bharati, Shantiniketan, West Bengal-731235

lakArartha, sandhi, krdanta, taddhita etc. of paninian Sanskrit grammar here discussion is based on some of the points of krut suffixes.

Out of different types of derivation of words the primary derivation in the Paninian system of grammar is that of a pada. The name "*shabdanushAsana*" which means an instruction of words is ascribed to grammar which indicates the control of grammar over the words.

Panini used word-derivation as the most economical tool for obtaining the meaning of a sentence. By this he makes generalizations, abstracts the conceptual structure of sentences, inserts lexical items and introduces affixes to denote diverse syntactico-semantic relations. He then follows a set of operations which ultimately yield a pada. Thus, the highest derivate in the Paninian system is a *pada*. Paninian pada is a syntactic unit. These units are of two types depending upon whether the pada ends in a sup or in a tin.

The operational aspect of the Paninian derivative system focuses mainly on *Prakruti* (bases), *Pratyaya* (suffixes) and *KArya* (operations). Bases form the primary input in grammar. They are of two kinds, dhAtu (verbal root) or *PrAtipadika* (nominal stem) to which suffixes are added and following a set of operations a pada is obtained. For example, a pada like '*rAmah* ' can be derived from the prAtipadika '*rama*' and the pratyay 'su '.

Verbal suffixes play a very significant role in derivation of Sanskrit words. Panini has given certain rules for deriving *krudanta* forms of words. Just as the word '*pAcaka*' is derived from the root pac with *nvuL*. He has mentioned nearly 140 krut suffixes in *AstAdhyAyI*. All these suffixes are applied to the roots only. Some of the Krudantas take noun inflexions while others are indeclinable.

Each of the krut suffixes represents a semantic relation between a verb root and its form e.g., if we add *nvvl* suffix to the verb root *kru* we will get the word *karaka* with the help of some operations. This *nvvl* suffix here represents a semantic relation of *kartru* between the root *kru* and its form *karaka*. These relations may be classified into the following:

Kartru, karma, karana, sampradAna, apAdAna, adhikarana, bhAva, bhuta, bhavisyat, praisya, astisarga, prAptakAla, sAmarthya, aucitya, yogyatA, nimitta etc.

There is no one to one mapping between a krut suffix and the semantic relation. Each of these relations may correspond to more than one krut suffixes and krut suffix may represent more than one semantic meanings. For example, the suffix *ghan* occurs in the sense of all six *kArakas* as well as *bhAva*.

AtmArAma (Atmani ramate iti)(sAdhuh) is the kartru artha of *ghan* suffix by the rule *kartari krut* (3.4.67).*abhravarsha(abhreih varshyate, sthAnam)* is the karma sense.We will get *apAmArga(apamrujyate anena byaghradih iti apAmArgah)* by the rule *halashca* (3.3.121) in the karana sense. *dAsa(diyate/dAsyate vA vrutirasmei)* is the *sampradAna* artha of *ghan*. AhAra*(Aharanti asmAd rasam)* is the apAdAna artha of *ghan* by the rule *akartari ca kArake samjnAyAm* (3.3.19). *rAma(ramante yoginah asminniti rAmah)* is the adikarana artha of this by the rule *halashca* (3.3.12) and *pAka(pacanam)* is in the bhAva sense by the rule *bhAve* (3.3.18).

Similarly, there is more than one suffix which expresses the same meaning. The forms like *pAka* with suffix *ghan* by the rule *bhAve* (3.3.18), *jaya* with *ac* by the rule *erac* (3.3.58),*stav* with *ap* by the rule *rudorap* (3.3.57),*Ataman* with *lyut* by *the rule lyut ca* (3.3.115),*gati* with *ktin* by the rule *striyam ktin* (3.3.94) express the meaning of bhAva .

There are also certain cases where the krut suffix, the verb-root and the forms obtained thereby are same but the meanings concerned are quite different. Just as from the root *path* with *anIyar* we will get the form *pathanIya* in the sense of *praisha*(direction), *atisarga* (granting permission), *prAptakAla* (proper time), *arha* (fitness as regards the agent is implied), *bhAva* (action). By the rule *preishatisargapraptakaleshu krutyashca* (3.3.163) the meaning of praisha,atisarga, prAptakAla are implied. By the rule *arhe krutyatrucashca* (3.3.169) the arha meaning is expressed and by *tayoreva krutyaktakhalarthAh* (3.4.70) the sense of bhaAva is implied.

The distinguishing feature of krut suffixes is that noun forms of words are obtained when they are added on to the roots. Just as from the root *kru* with *truc* we will get the prAtipadika *kartru*.

Semantically, if we classify the krut suffixes we will get two broad classifications. One is *krutya-krut pratyaya* (from *dhAtoh* (3.1.91) to *tavyattavyAnIyarah* (3.1.132)) and the other is *akrutya-krut pratyaya* (shesha-krut pratyaya) (from *nvultrucaou* (3.1.133) to *ktodhikarane ca dhroubyagatipratyavasanarthebhyah* (3.4.76)).Again, we devide krutya pratyaya into two types that is karma and bhAva by the rule *tayoreva krutyaktakhalarthAh* (3.4.70).This karma is of several types i.e., *yogya, vidhi, shakya, prAptakAla* etc.

Shesha-krut pratyaya is divided into two parts i.e., *nirupapada* and *sopapada(kartA).sopapada(kartA)* is of four types : (I) *kartA(an)* e.g. *kumbhakArah (kumbham karoti iti)* by the rule *karmanyan* (3.2.1). (II)*tacchIlakartA(ta)* e.g. *vacanakarah,sukhakarah(vacanam karoti iti,sukham karoti iti)* by the rule *kruno hetutAcchIlyAnulomyeshu* (3.2.20).(III)*bhUtakartA(nini)* e.g. *somayAjI(somena ishtavan)* by the rule *karane yajah* (3.2.85).(IV) *bhavishyakartA(nini)* e.g. *somayAjI (somena ishtavan)* by the rule *karane yajah* (3.2.85).

Nirupapada is of four types. They are *bhAvavAcaka, vishishtakriyAkAlavAcaka, kAlavishishtakArakavAcaka,kArakavAcaka*.The suffixes like *ghan, ac, ap, lyut,ktin* etc. are included in *bhAvavAcaka*. *vishishtakriyAkAlavAcaka* has two parts: *pUrvakAlavAcaka* and *uttarakAlavAcaka.ktvA* suffix by *samAnakartrukayoh purvakAle* (3.4.21) e.g., *bhuktvA* and *lyap* by *samAse ananpUrve ktvo lyap* (7.1.37) e.g. *Agatya* are included in *pUrvakAlavAcaka*. *Tumun* suffix by *tumunnyulou kriyAyAm kriyArthAyAm* (3.3.10) e.g. *bhoktum* is of *uttarakAlavAcaka* type.

kAlavishishtakArakavAcaka is of three types. *tatkalika, bhUta, bhavishyata*. Again, *tAtkAlika* is divided into *kartA* and *karma*.The affixes like *shatru* and *shAnac* by the rule *lataH shatrushAnacAvaprathamAsamAnAdhikarane* (3.2.124) e.g. *gacchat*, *shayamAnah* are of this type. The affix *shAnac* expresses karma only e.g. *pathyamAnam.bhUta* is of two types i.e., kartA and karma. *ktavatu* pratyaya expresses kartA and kta karma by the rule *nishthA* (3.2.102) e.g. *gatavAn* and *pathitaH* respectively. *Bhavishyata* is only one type i.e., *kartA* .By the rule *bhavishyati gamyAdayah* (3.3.3) *in* suffix expresses this, e.g. *gamI*.

*kArakavAcaka*is divided into six parts.*kartA,karma,karana,sampradAna,apAdAna,adhikarana*,*nvul* and *truc* pratyayas express the kartA sense by the rule *nvultrucou* (3.1.133). *kArakaH* and *kartA* are the examples. *khal* pratyay expresses karma e.g. *sukaram* by the rule *Ishadduhsushu krucchrAkrucchrArtheshu khal* (3.3.126).

lyut pratyaya expresses karana by the rule *karanAdhikaranayoshca* (3.3.117) and the example is *lekhanI*.The affix *anIyar* expresses sampradAna by the rule *krutyalyutoBahulam* (3.3.113) i.e., *dAnIya*.The affix *mak* tells about the sense of apAdAna i.e., *bhImah* by the rule *bhImAdayopAdAne* (3.4.74).The affixes like *lyut* and *ghan* express adhikarana by the rule *karanAdhikaranayoshca* (3.3.117) and *halashca* (3.3.121) respectively i.e., *shayanam, rAmah*.

CONCLUSION: To get an idea of the richness in formatting words in Sanskrit, we see in this classification the compositionality in the meaning of nouns derived from verbs by adding non-finite suffixes (krut) and the derivation is quite productive. Thus, such a network of Sanskrit words explaining the relationships among themselves is a valuable resource for any NLP (Natural Language Processing) work related to Sanskrit.

REFERENCES:

1. Agirre E. and Rigau G. (1996) *Word Sense Disambiguation Using Conceptual Density*, COLING, Denmark.
2. Agrawala, V.S.(1953) India as Known to Panini, University of Lucknow, Lucknow.
3. Balamanorama and Tattvabodhini (Part-III),(2008), Vaiyakaranasiddhantakaumudi of Bhattojidiksita,Motilal Banarsidass, Mumbai.
4. Cardona, George (1980) Panini, A Survey of Research, Motilal Banarsidass, Delhi.
5. Jha, Viswanatha(1999) Amarakosah of Amara Singh, *Sudha*, Sanskrit, Hindi com.(2nd kanda) Motilal Banarsidass, Delhi.
6. Raghuvira (1981), *Comprehensive English-Hindi Dictionary of governmental and Educational Words and Phrases*, International Academy of Indian Culture, New Delhi.
7. Satyanandavedabagisah, *Paniniyashabdanushasanam*, Bhagavati Lazor Prints, New Delhi.
8. Shastri, Pt. Jagannatha (1968) Medinikosah of Sri Medinikara, Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi.
9. Vasu, S.C. (1962)*The Ashtadhyayi of Panini*, Ed.Tr.Note (Eng.), Motilal Banarsidass, Delhi.
10. Whitney, William Dwight (1889) *Sanskrit Grammar*, MA: Harvard University Press, Cambridge.

‘नाट्य□ास्त्रस्य वै□िश्ट्यम्’

डॉ0 गीता भाुक्ला[45]

विश्वेऽस्मिन् अखिलभाशासाहित्येशु संस्कृतभाशायाः साहित्यं श्रेश्ठतमं मन्यते यतोहि साहित्येंऽस्मिन् यादृ ाी प्राचीनता–व्यापकता–सर्वांगीणता चास्ति तादृ ाी अन्यासु भाशासु नैव दृ यते। लौकिकालौकिभेदेन साहित्यं द्विधा विभक्तुं भाक्यते। अलौकिके साहित्ये तु वेदानां गणना भवति लौकिके च काव्यसाहित्यादयः। पुन च वि वनाथ–हेमचन्द्र–भोजराज–रामचन्द्र–गुणचन्द्र प्रभृतिभिः काव्यभेदद्वयं विहितः।

‘काव्यं प्रेक्ष्यं श्रव्यं च’[1]
‘प्रबन्ध चेह द्विधा प्रेक्ष्यः श्रव्य च’[2]
‘काव्यं च सरसमभिनेयमनभिनेयभेदभिन्नम्’[3]
‘काव्यं द्विधा विदधति सुधियः श्रव्यमभिनेयं च’[4]
‘दृ यं श्रव्यं च यद्भवेत्’[5]

यस्य काव्यस्य रसास्वादः श्रुत्वा पठित्वा वा विधातुं भाक्यते तत् श्रव्यकाव्यं तथा च यत्पुनः काव्यं द्रश्टुं योग्यं भवति तद् दृ यमिति उच्यते अर्थात् यस्य काव्यस्य रसास्वादो दृश्ट्वा कर्त्तुं भाक्यते तद् दृ यम्। दृ यकाव्ये श्रव्यत्वमपि प्राप्यते।

एवं दृ ये नाटकादिकं श्रव्ये च काव्यादिकम् आयान्ति। रसास्वादनदृश्ट्या भेदद्वयं समानमेव परन्तु श्रव्यकाव्यापेक्षया दृ यकाव्यं वि ाश्टं मन्यते रंगमंचे च अभिनीयमानं जायते। अतएव उक्तम्–

काव्येशु नाटकं रम्यम्

नाट्यकला सर्वासां कलानाम् साम्राज्ञी परमानन्दप्रदायिनी लोकोत्तरचमत्कारप्रका ानी च। सर्वासु कलासु अपि भाास्ति च। वेद ाास्त्रपुराणेतिहासादि साहित्यसागरं मथ्नाति। तत्रोपलब्धान् विशयान् आदाय विलक्षणतया्मंजुलतया च नाट्ये समावे ायति। उक्तञ्च

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला।
नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येस्मिन् यन्न दृ यते।।[6]

---

[45]एसो0 प्रो0–संस्कृत विभाग, भ0दी0आ0क0स्ना0महाविद्यालय,, लखीमपुर–खीरी

दृ यकाव्यनि रूपकाणि वा जनसाधारणस्याभिरूच्यर्थं भवन्ति। यतो हि नाट्यस्य सकलप्रयोजनमौलिभूतं तत्त्वम् आनन्दमेव भवति। नाट्यात् परं कि ञ्चदन्यत् जनसामान्यानाम् सुलभो न जायते। ञ

त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृ यते।
नाट्यं भिन्न रूचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम्।।[7]

एवं नाट्यं भिन्नरूचीनां जनानामद्वितीयं मनोरञ्जनस्य साधनमस्ति येन सर्वे जनाः समानन्दमनुभवन्ति। अन्यत्रापि च उच्यते–
"नाट्यप्रबन्धमतिमंजुलसंविधानम्।"

तत्र परमानन्दसन्दोहानुभवं कृत्वैव धनञ्जयाचार्येण द रूपके उक्तं–

आनन्दनिश्यन्दिशु रूपकेशु।
व्युत्पत्रिमात्रं फलमल्पबुद्धिः।।[8]

एवम् स्पश्टं यदि विभिन्नरूचीनां जनानां मनोविनोदस्य एकमात्रसाधनं नाट्यमेव।

भारतीयनाट्यपरम्परा नाट्य ास्त्रकारं भरतं मुनेरूपाधिना विभूशयति। अनेन विरचितं नाट्य ास्त्रं नाट्यलोके आकरग्रन्थरूपे अवतिश्टति। अयं नाट्यपरम्परायाः आदिमः ग्रन्थः।

भरतमुनेः नाट्य ास्त्रस्य माहात्यं को न जानाति ? एतादृ ं प्राचीनं ग्रन्थोऽन्यः नास्ति। ग्रन्थस्यास्यानु ीलनेन तत्कालीन कलासंस्कृति च कीदृ ी आसीद् एतदपि ज्ञायते। संस्कृतनाट्यविशयकं सम्पूर्ण ज्ञान प्राप्यते। वक्तुं भाक्यते यत् ईदृ ी अन्या रचना 'न भूतो न भविश्यति'।

नाट्यसम्बन्धे ईदृ ी मान्यता अस्ति यत् प्रजापतिः देवानां प्रार्थनामंगीकृत्य वेदचुश्टयात् सर्ववर्णसुलभं भास्त्रोपयुक्तं तत्वचतुश्टयं जग्राह –

संकल्प्य भगवानेदं सर्वान्वेदाननुस्मरन्।
नाट्यवेदं तत चक्रे चतुर्वेदांगसम्भवम्।।[9]

जग्राह पाठ्यं ऋग्वेदात्सामभ्यो गीतमेव च।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि।।[10]

नाट्य कीदृ ं भवेत् ? प्र नस्यास्योत्तरे नाट्यस्वरूपम् उक्तं भरतमुनिना–
नैकान्तो भवतां देवानां चानुभावनम्।
त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनं।।[11]

एवं नाट्ये त्रयाणां लोकानां भावानुकीर्तनं भवति।

महाकविना कालिदासेन अप्युद्घोशितम्–

नाट्यस्य प्रभावः कस्यचित् एकाभिरूचियुक्तस्य जनस्योपरि न भवति अपितु नाट्यं सर्वजनेभ्यो ग्राह्यः उपादेय च भवति। अतएव उक्तं नाट्य ास्त्रे–
सर्व ास्त्रार्थ सम्पन्नं सर्वि ल्पप्रवर्तकम्।
नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम्।।[12]

नानाभावोपसम्पन्नं नानावस्थान्तरात्मकम्।
लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम्।।[13]

चत्वारो वेदाः तु द्विजमात्रोपयोगिनः उपादेया च परन्तु नाट्यमिदं सर्ववर्णानां दुःखार्तानां श्रमार्तानां तपस्विनां कृतेऽपि महदुपकारकमस्ति। यतोहि नाट्यमेतत् सामाजिकेभ्यो धर्मंय स्यमायुश्यं हितं बुद्धिविवर्धनं लोकोपदे जननञ्च प्रयच्छति।

न वेदव्यवहारोऽयं संश्राव्यः भूद्रजातिशु।
तस्मात्सृजापरं वेदं पंचमं सार्ववर्णिकम्।।[14]

धर्म्यं य स्यमायुश्यं हितं बुद्धिविवर्धनम्।
लोकोपदे जननं नाट्यमेतद्भविश्यति।।[15]

दुःखार्तानां श्रमार्तानां भोकार्तानां तपस्विनाम्।
विश्रन्तिजननं लोके नाट्यमेतद् भविश्यति।।[16]

सर्वस्यलोकस्य साधारणतया स्वत्वेन भाव्यमानःचर्व्यमाणोऽर्थो हि नाट्यं भवति। भारतीयनाट्यपरम्परानुसारेण विविधैः ास्त्रकारैः नाट्यलक्षणनि कृतानि। तद्यथा–
'अवस्थानुकृतिर्नाट्यम्' दभारूपकम् 1/7
'धर्मादिसार्धनं नाट्यं सर्वदुःखापनोदकृत्'। नाटकलक्षणरत्नको ो
अवस्थानुकृतिर्नाट्यमिति सामान्यलक्षणम् रामादितादात्मयापत्तिर्नटे या नाट्यमुच्यते। भावप्रका ाने

नाट्य ास्त्रविशयक विविधग्रन्थानां विशयः प्रायः समानः दृ यते तथा तस्य मूलस्रोतोऽपि प्रायः समानमेव। अतएव सर्वेशु ग्रन्थेशु विशयस्य विवेचनेशु समानता दृ यते। नाट्यं इत्यर्थे 'रूपं' इति भाब्दस्य रूपकं इति भाब्दस्य च व्यवहारमपि भवति।

उक्तञ्च–

अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृ यतयोच्यते।

रूपकं तत्समारोपात् द ाधैव रसाश्रयम्।।[17]

भरतमुनेः नाट्य ास्त्रं नाट्यविशयकः प्रमाणभूतः श्रेश्ठः ग्रन्थः अस्ति। भरतमुनेः प चात् नाट्यविशयकग्रन्थेशु विश्णुपुत्रधनजयविरचितं द ारूपकं महत्वपूर्णः ग्रन्थोऽस्ति।

विश्णोः सुतेनापि धनजयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः।
आविश्कृतं मुजमही ागोश्ठीवैदग्ध्यभाजद ारूपमेतत्।।

स्वयमेव धनजयः लिखति–नाट्यानां किन्तु किचित्
प्रगुणरचनया लक्षणं संक्षिपामि।[18]

वस्तुनेतृरसानामाश्रित्येमे भेदाः भवन्ति नाट्यस्य –

नाटकं सप्रकरणमंगो व्यायोग एव च।
भाणः समवकारस्य वीथी प्रहसनं डिमः
ईहामृग चविज्ञेयो द ामो नाट्यलक्षणे।।[19क]

द ारूपके च– नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः।
व्यायोग समवकारौ वीथ्यंकेहामृगा।।[19ख]

निश्कर्शतः वक्तुं भाक्यते यत् भारते प्राचीनकालादेव दृ यकाव्यं कवीनामाचार्याणाञ्च कृते महत्वपूर्णमासीत्। भारतीयसंस्कृतसाहित्यजगति 'नाटकान्तं कवित्वम्' इति उक्तिः नाट्यस्य महिमानं प्रकटयति। एवम् नाट्मस्ति काव्यस्येदृ ाो भेदोयेन सर्ववर्गीया जना आनन्दानुभूतिं कर्तुं प्रभवन्ति।

नाट्यं पचमं वेदं सार्ववर्णिकम्।[20]

नाट्येशु सर्वेऽपि रसा निबद्धाः –
कवचिद् धर्मः क्वचित् कीडा कवचिदर्थः क्वचिच्छमः।
क्वाचिद् हास्य क्वचिद् युद्धं क्वचित् कामः क्वचिद् वधः।।[21]

वस्तुतः न हि रसादृते कि चदर्थः प्रवर्तते।
'नाट्य ास्त्र' इति भाब्दः 'नाट्यवेद' इत्यर्थे प्रयुक्तः।

भारदरतनयस्यग्रन्थे उल्लिखितमस्ति–
एवं द्वाद ा–सहस्त्रैः भलोकैरेकं, तदर्धतः।

ाड्भिः भलोकसहस्त्रैर्यो नाट्यवेदस्य सग्रहः।।[22]

संदर्भ संकेतः

1. काव्यानु ाासनम्, अश्टमेऽध्याये
2. श्रंगारप्रका ाः एकाद ोऽध्यये
3. नाट्यदर्पणे
4. नाटकलक्षणरत्नको ो
5. नाट्य ास्त्रे
6. नाट्य ास्त्रे 1/115
7. मालविकाग्निमित्रम् 1/4
8. द ारूपकं 1/6
9. नाट्य ास्त्रे 1/16
10. नाट्य ास्त्रे 1/17
11. नाट्य ास्त्रे 1/107
12. नाट्य ास्त्रे 1/15
13. नाट्य ास्त्रे 1/111
14. नाट्य ास्त्रे 1/12
15. नाट्य ास्त्रे 1/114
16. नाट्य ास्त्रे 1/113
17. द ारूपकं 1/7
18. द ारूपकं 1/4
19[क] नाट्य ास्त्रे 19[ख] द ारूपकम् 1/8
20. नाट्य ास्त्रे 1/12
21. नाट्य ास्त्रे 1/108
22. भावप्रका ान पृ0 287

ISSN 976-8645

प्रत्यक्षप्रमाणविषये इन्द्रियार्थसन्निकर्षः

सियंका शर्मा[46]

इन्द्रियस्य विषयेण सह सम्बन्ध एव इन्द्रियार्थसन्निकर्षो भवति[1] । विषयस्य इन्द्रियस्य च सम्बन्धः व्यापार इति कथ्यते[2] । व्यापारस्य सामान्यलक्षणं "**तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः** " इति भवति अर्थात् यः करणाज्जन्यो भवति तथा च करणजन्य फलस्य जनकोऽर्थात् उत्पादकोऽपि भवति[3] । अत्रेन्द्रियं करणं प्रत्यक्षं च फलमस्ति । इन्द्रियार्थसम्बन्धश्च व्यापारः कथितः । सन्निकर्षः षोढा भवति- संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः विशेषणविशेष्यभावश्चेति[4] । इमे एव सन्निकर्षाः लौकिकसन्निकर्षा इति कथ्यते ।

न्यायभाष्ये सन्निकर्षप्रभेदाः नोल्लिखिताः । सर्वप्रथमं वार्तिककार एव षट्सन्निकर्षाणां विवेचनमकरोत् । प्रशस्तपादस्य 'प्रदार्थधर्मसंग्रहः' पंच सन्निकर्षाणामाधारत्वेन प्रतीयते । यद्यपि यत्र सन्निकर्षरूपे एकस्यापि सन्निकर्षस्याल्लेखः न कृतः परंच प्रतीयते यत् विषयस्य तदाधारसम्बन्धस्य निरूपणावसरे 'श्रोतसमवेतस्य प्रत्यक्षं द्रव्यसमवायात् आत्ममनसोः संयोगात् अधारसमवेतानाम् इति पदानि वार्तिककारस्य प्रथमायाः पंचसन्निकर्षविषयकायाः कपनाया आधारभूतानि सन्ति[5] ।

1-प्रत्यक्षात्मज्ञानहेतुरिन्द्रियस्य विषयेण संबन्धः इन्द्रियार्थसन्निकर्षः । न्या0को0 पृ0 128

2-व्यापारः सन्निकर्षः । न्या0 सि0 मु0 पृ0314

3-तर्कभाषा पृ050

4-न्यायवार्तिक । 1/1/4 पृ031

5-पदार्थधर्मसंग्रहः प्रत्यक्षप्रकरणम् ।

विशेषण विशेष्यभावरूपस्य सन्निकर्षस्य विवेचनमुद्योतकरस्य मौलिकी कल्पना प्रतीयते । कस्मिन्नपि रूपेऽस्य सन्निकर्षस्य उल्लेखः वातिकात्पूर्वं कस्मिन्नप्यन्यस्मिन् ग्रन्थे नावलोक्यते[1]। वार्तिककारः सन्निकर्षसंख्याविषये कस्यचिन्मतं नोल्लिखितवान् परंच तात्पर्यटीकायां सन्निकर्षसंख्याविषयकाणामन्येषां मतानामालोचनं समुपलभ्यते। अस्मात् प्रतीतं भवति यत् सम्भवतः वार्तिकात्पूर्वं कोऽपि सन्निकर्षस्य व्यवस्थितरूपेण विश्लेषणं न कृतवान्।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षः-

प्रत्यक्षस्य उत्पत्तेः एको व्यापार विशेषः यः संयोगसमवायसम्बन्धयो आधारितो भवति स एव इन्द्रियार्थसन्निकर्ष इति नाम्ना अभिधीयते । न्यायदर्शने प्रथमतः सन्निकर्षः

[46]शोधच्छात्रा,न्यायवैशेषिक विभागः, श्री ला.ब.शा.रा.स.विद्यापीठम् नईदिल्ली

ISSN 976-8645

लौकिकालौकिक भेदेन द्विविधो भवति[2]। तत्रलौकिकसन्निकर्षः षड्विधो भवति[3] तथा अलौकिकसन्निकर्षः त्रिविधो भवति- सामान्यलक्षण-ज्ञानलक्षण- योगलक्षणश्चेति । लौकिकप्रत्यक्षज्ञानं प्रति षड्विधो लौकिकसन्निकर्षः कारणं भवति एतदतिरिक्तस्त्रिविधोऽलौकिकसन्निकर्षोऽलौकिकप्रत्यक्षज्ञानं प्रति कारणं भवति । षड्विधलौकिकसन्निकर्षा एवं भवन्ति।

1- संयोगसन्निकर्षः--

चक्षुरिन्द्रियस्य द्रव्यैः सह सन्निकर्षः सयोंगसन्निकर्षः तत्र यदा चक्षुषा घट विषयक ज्ञानं जन्यते चक्षुरिन्द्रियः घटोऽर्थः अनयो सन्निकर्षः सयोंग सन्निकर्षः कथ्यते। "**घटोदिद्रव्यमात्रप्रत्यक्षं प्रति विषयेन्द्रिययोर्द्रव्यत्वात्तयोः सयोंग सन्निकर्ष भवति सयोंगस्य एव सम्बन्धत्वात्**[4]"।

1-उद्योतकरस्य न्यायवार्तिकम् पृ0 संख्या 61-67

2-न्यायसिद्धान्तमुक्तावली पृ0 240

3-तर्कभाषा पृ0 61

4-न्या0 सि0 मु0 प्रत्यक्षप्रकरणम्।

2-संयुक्तसमवायसन्निकर्षः-

चक्षुरादिरिन्द्रयेण संयुक्तद्रव्येषु स्थितगुणकर्मजातीनां ग्रहणं भवति । यतोहि गुणकर्मदि घटादिद्रव्येषु समवायसम्बन्धेन तिष्ठन्ति । उदाहरणं- यदा चक्षुषा संयुक्तघटादिद्रव्येषु श्यामादि रूपस्य ग्रहणं भवति अत्र चक्षु करणं घटादिरूपं विषयः अनयोसन्निकर्षः संयुक्त समवायः । चक्षु संयुक्ते घटे रूपादेः समवायात्। अतः पूर्वं चक्षुः घटेन सह संयुनक्ति तत्रैव घटात्मकं द्रव्ये रूपादीनां स्थिति समवायसम्बन्धे अस्ति अतः रूपादीनां सह चक्षुषः संयुक्तसमवाय सन्निकर्षः भवति।

3- संयुक्त-समवेतसमवायसन्निकर्षः-

चक्षुरिन्द्रियेण संयुक्त घटे यदा तद्गत रूपादेः ग्रहणं संयुक्तसमवायेन भवति तदैव तद् रूपादौ स्थितस्यां रूपत्वादेः ग्रहणं संयुक्तसमवेतसमवाय- सन्निकर्षेण भवति[1]। अत्र इन्द्रियेण संयुक्त यत् घटादि द्रव्यं तत्र समवायसम्बन्धेन रूपत्वादिकं तेन सह स एव सन्निकर्षो विषयः। इत्थं घटादिद्रव्यसमवेत गुणादि समवेत गुणत्वादि-धर्माणां प्रत्यक्षं संयुक्तसमवेतसमवायसम्बन्धेन जायते।

4- समवायसन्निकर्षः-

शब्दस्य प्रत्यक्षं प्रति तेन सह श्रवणेन्द्रियस्य समवायसन्निकर्षो भवति। यदा श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दो गृह्यते तदा श्रोत्रेमिन्द्रियं शब्दाऽर्थः अनयोः सन्निकर्षः समवाय एव।

1-तर्कभा0 पृ0 67

कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभो रूपेण श्रोत्रेण सह नभसो विशेष गुणस्य शब्दस्य समवाय एव सन्निकर्षः स्यात्।

5-समवेतसमवायः-

शब्दगतशब्दत्व जाति प्रत्यक्षं प्रति समवेतसमवायसन्निकर्षः। शब्दे समवायसम्बन्धेन 'शब्दत्व' सामान्यस्य ग्रहणं श्रोत्रेन्द्रियेण भवति। अस्यां प्रक्रियायां श्रोत्रमिन्द्रियं शब्दत्वादिसामान्य विषयाः। उभयोः सन्निकर्षः समवेतसमवायसन्निकर्षः।

6- विशेषणविशेष्यभावसन्निकर्षः-

न्यायदर्शने कस्यति वस्तुनः अभावस्य ग्रहणं प्रत्यक्षं प्रमाणेनैव स्वीक्रियते अर्थात् घटाभावपटाभावादीनां ग्रहणं प्रत्यक्षात्मकमेव भवति। अतः अभावकृते एको विशिष्टः सन्निकर्षः **''विशेषणविशेष्यभाव''** इति स्वीक्रियते । **''तथा चात्र विशेषणपदमाधेयपरं विशेष्यपदमाधारपरमिति मन्तव्यम''**। विशेष्यरूपेणास्ति तथा घटाभावः यः आधेय तद् विशेषणम्। अतोऽत्र इन्द्रियसमबद्धविशेषणतारूपः सन्निकर्षोऽस्ति। एवमेव **''भूतले घटाभाव''** इत्यत्र न्यायनये प्रथमान्तार्थस्यैव विशेष्यत्वाद घटाभावो विशेष्यं भूतलञ्च विशेषणमिति प्रतीयते। अत्र ''इन्द्रियसम्बन्धविशेष्यता'' रूप सन्निकर्षो ज्ञेयः। एवं संयोगदिसम्बन्धसंवलित तादृशविशेषणविशेष्यभावसन्निकर्षः तत्तदधिकरणकाभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षत्वेन विज्ञेयः।

1-अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा।। न्या 0सि0 मु0 का 63

नव्यन्यायमतम्--

षोढा सन्निकर्षः लौकिक इति कथितः। परंच नव्यनैयायिका अलौकिकं सन्निकर्षमपि त्रेधा स्वीकुर्वन्ति।

1-सामान्यलक्षणसन्निकर्षः

2-ज्ञानलक्षणसन्निकर्षः।

3-योगजसन्निकर्षः।

सामान्यलक्षणज्ञानलक्षणे तु साधारणानामपि जनानां भक्तः। परंच योगजसन्निकर्षः योगिनामेव भवति।

1-सामान्यलक्षणसन्निकर्षः--

समानानां भावः सामान्यं भवति। न्यायवैशेषिकयोरनुसारं व्याप्तिज्ञानाय स्वरूपं **''यत्र यत्र धूमस्तत्र वह्निः''** इत्याकारकं वर्तते। वह्निेः व्याप्तिः धूमे वर्तते। परंच बौद्धिनः

A First EPQRST Journal-www.jahnavisanskritejournal.com ISSN 976-8645

शंका उत्थापिता यत् यावत् यावतां धूमानां यावतां वह्नीनां प्रत्यक्षं न भवेत् तावत् एवम्प्रकारकं व्याप्तिज्ञानमसम्भवमेव। सामान्यजनाय च सर्व कालसम्बन्द्धानां सर्वदेशसम्बद्धानां सर्वेषां धूमानामग्नीनां च ज्ञानं सम्भवमेव वर्तते। एतत्काठिन्यं वारयितुं अर्थात् व्याप्ति ज्ञानस्य सिद्धये न्यायवैशेषिकयोः दर्शनयोः सामान्यलक्षणो लौकिकसन्निकर्षः प्रकल्पितः। यस्य तात्पर्यमिदमेवास्ति यत् यस्य कस्यचिद्धूमस्य धूमविशेषणेन सह ज्ञानं भवति तर्हि धूमत्वस्य सामान्यत्वेन धूमत्वरूपेण सर्वेषामपि धूमानामुपस्थितिः जायते। अतः एवम्प्रकारेण सर्वेषामति धूमानामुपस्थितौ व्याप्तिज्ञानं सम्भवं भवति। धूमत्वसामान्येनेव सर्वेषां धूमानामुपस्थितिरेवलौकिकं प्रत्यक्षं कथ्यते। यस्मिन् धूमत्वसामान्यमेव सन्क्रिर्षो भवति परं च इदं स्पष्टमस्ति यत् एवम्प्रकारकं प्रत्यक्षं तस्य स सन्निकर्षः अलौकिक एवास्ति यतोहि लौकिकप्रत्यक्षे इन्द्रियार्थसन्निकर्षं एव प्रत्यक्षस्य कारणमस्ति।

2-ज्ञानलक्षणसन्क्रिर्षः-

न्यायदर्शने ज्ञानलक्षण सन्क्रिर्षः अतिमहत्वपूर्णोऽस्ति । अस्य च विकासः बौद्धेः सह संघर्षानन्तरमेवाभवत् इति तु स्पष्टमेवास्ति। यदा कस्यचिद् वस्तुनः सविकल्पकं प्रत्यक्षं क्रियते यथा 'अयं घटोऽस्ति ' अथवा अयं देवदत्तोऽस्ति'। तदा अनेन सह किंचित्स्मरणात्मकं ज्ञानमपि भवति यथायदयं तदेव घटोऽस्ति यो मया पूर्वं दृष्टः अथवा अयं तदेव देवदत्तोऽस्ति यमहं पूर्वं दृष्टवानास्मि। यदि इदं स्मरणात्मकं ज्ञानं स्मरणात्मकमेव यदि मन्येत न तु प्रत्यक्षात्मकमिति तदा सविकल्पकप्रत्यक्षस्य नावसरः कश्चिदिति। 'अयं तदेव पदार्थः यमहं पूर्वं दृष्टवानिति प्रत्यभिज्ञा। अतः एवम्प्रकारकं स्मरणात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षस्याङ्गं विधातुं ज्ञानलक्षणसन्निकर्षः परिकल्पितः। अर्थात् यस्य ज्ञानं विषयी भवति तस्यैव सन्निकर्षः ज्ञानलक्षणसन्निकर्षः कथ्यते[1]। उदाहरणतया-यदा वयं चक्षुषा चन्दनं पश्यामः तदा अनेन सह तस्य सौरभस्यापि प्रत्यक्षं भवति । अत्र सौरभत्वमिति ज्ञानं स्मरणात्मकं न मत्वा प्रत्यक्षात्मकं मन्यते परंच चक्षुरिन्द्रियेण नास्ति सन्निकर्षः अलौकिकः प्रकल्पितः एवमेव अयं तदेव देवदत्तोऽस्ति यः मथुरायां दृष्टः।

1-विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः । न्यायसिद्धान्तमुक्तावली पृ0342

अत्र 'मथुरायां दृष्टः' इति भूतकालीना घटना वर्तते। यस्याः प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं ज्ञानलक्षणालौकिकसन्निकर्षादेव सम्भवमस्ति। सामान्यज्ञानलक्षणरूप सामान्यस्य आश्रयभूतौ यौ धूमवह्नी स्तः ताभ्यां सह इन्द्रियसन्निकर्षो भवति। सामान्येनैव व्यहितेन विप्रकृष्टेन अतीतेन अनागतेन वा धूमेन वह्निमात्रेण च सहापि सन्निकर्षो भवति। परंच ज्ञानलक्षण प्रत्यासत्तौ न तु नेत्रेण सह अपितु यस्य ज्ञानं भवति। तेनैव सह सन्निकर्षो भवति सुरभि चन्दनखण्डम् इति प्रतीतौ चन्द्रखण्डेन सह न अपितु साक्षात् सौरभेण सह एव ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या चक्षुषः सन्निकर्षः भवति।

3- योगजसन्निकर्षः-

अयन्तु योगिनामेव भवति । योगिषु योगबलेन एकः विशेषः धर्मो जायते। योगिनां भूतभविष्यत्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानां वस्तूनां प्रत्यक्षं भवितुमर्हति[1]। व्यवहित भूतभविष्यद्वस्तुभिः सहालौकिकः इन्द्रियार्थसन्निकर्षः भवति। योगी द्वेधा उक्तः।

1-युक्तः यः योगेन परिपूर्णोऽस्ति ।

भवति[2]। परं च युञ्जानस्य ध्यानेन पदार्थानां साक्षत्कारो जायते । युक्तस्य योगाभ्यासजन्यस्य धर्मस्य साहाय्येन मनोद्वारा आकाश-परमाणु-निखिलपदार्थगोचरज्ञानं सदैव भवति। परं च युञ्जानयोगिनाम् अलौकिकं ज्ञानं ध्यानविशेषादेव जायते।

1-सूक्ष्मेव्यवहितेदूरेऽतीतेऽर्थेऽनागतेतथा। प्रत्यक्षयोगिनां ज्ञेयं सन्निकर्षात्तु योगजात् ।। दर्शनमीमांसा 4

2-''युक्तस्य सर्वदाभानं चिन्तासहकृतोऽपरः । न्यायसिद्धान्तमुक्ताली 66

अश्टाङ्गयोगविमर्शः

आकांक्षाशुक्ला[47]

वेदाः ज्ञानप्रका ाकाः सन्ति, यत्र सर्वेशां ज्ञानवृक्षाणां मूलानि विराजन्ते। ऐतिहासिक दृश्ट्या प्राचीनतमो ऋग्वेदः। अत्र योगस्य परिभाशा विद्यत एवम्-

'यस्माद‍ृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन। सधीनां योगमिन्वति।'[48]

अनेन मन्त्रेण योगस्यानिवार्यता यज्ञकर्मणि सुतरां सिद्ध्यति। योग ाब्दोऽयं द्विधा व्युत्पाद्यते–'युज् समाधौ' 'युजिर्योगे' इति द्वाभ्यां धातुभ्याम्। उभाभ्यां धञप्रत्यये कृते योग ाब्दो निश्पद्यते। तथापि प्रस्तुतो योग ाब्दः **'युज समाधौ'** इति समाध्यर्थकेन युज धातुनैव निश्पन्नो योगद ार्नि व्यवहृतो न तु 'युजिर्योगे' धातुनाऽपीति। अत एव **''योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः''** इति योगद ार्निसूत्रे योग ाब्दः संयोगार्थक इति सं ायो मा भूदिति अभिप्रेत्य भगवान् भाश्यकारः ''योगः समाधिः'' स्फुटीचकार। अतएव च समाध्यर्थको योग ाब्दः सदा अनुपसृश्ट एव सर्वत्र व्यवहृतो योगद ार्निग्रन्थेशु। अत चायं योगः 'द ार्निम्' इत्यभिधां धारयति।

अथर्ववेद स्पश्टतया विवेचितोऽयं विशय:। यथात्र मन्त्राः – "इमं यवमश्टा योगैः -ाड्योगेभिरय चर्कृशुः।"

एवम्च –**"अश्टधा युक्तो वहति"[49]**

योगे– योगे तवस्तरं वाजे–वाजे हवामहे सखाय इन्द्रमूतये।[50]"

एभिः प्रमाणैर्ज्ञायते यत् पातञ्जलयोगसूत्रस्यावधारणा मूलतः वेदादेव समागताः विद्यते। कठोपनिशदि[51] मनसा सह पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां सुस्थिरो योग एव परमतावगतित्वेन मन्यते। इन्द्रियाणां स्थैर्य धारको योगः। एवंभूतो योगयुक्तः साधकः अप्रमादी भवति। तथा च तस्य अभुभसंस्कारा: भानै: भानै: विनाभयन्ति। स च परमगतिमाप्नोति।

यथा–**"यदा प\चावतिश्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह,**

बुद्धि"च न विचेश्टति तामाहुः परमां गतिम्।।"

अस्ति विश्णुपुराणे योग ाब्दस्यायमर्थः आत्मप्रयत्नसापेक्षा वि ाश्टा या मनोगतिः। तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते।।

---

[47]अनुसन्धान एवं ि ाक्षण सहायक,इन्दिरा गांधी राश्ट्रीय मुक्त वि ावविद्यालय नई दिल्ली।

1. ऋग्वेद 1.18.7
2. अथर्ववेद (6/61/1)
3सामवेद (1/2/11)
4कठोपनिशद (2/3/10/11)

भगवद्गीतायामेकत्र **'सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वम्'** तथा **'कर्मसु कौ लम्'** इति योग उक्तः।[52] भाङ्कराचार्येण एवमुक्तम् – योगो हि कर्मसु कौ लं स्वधर्माख्येशु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्ध्यसिद्ध्यो समत्वबुद्धिः ई वरार्पितचेतस्तया तत् कौ लं कु लभावः तद्धि कौ लं यद् बन्धस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावाद् निवर्तन्ते।

श्रीमद्भगवद्गीतानुसार–मी वरार्पणबुद्ध्या निश्कामभावेन स्वधर्मानुश्ठानमेव योगो निगद्यते। गीतायामुभयत्र प्रयुक्तस्य योग ब्दस्यायमा यो यन्मनुजैः स्व ुभा ुभ कर्मणोः फलेप्वनासक्तैः स्वकर्तव्यापालनं विधेयमिति।

योगद नानुसारेण अश्टाङ्गयोगस्य नियमिताभ्यासो मनसो मालिन्यमपाकरोति, ततः परं ज्ञानस्यं सर्वोच्चं पदं प्रात्यते।[53] ि वपुराणमात्मना सह चित्तसंयोगं ज्ञानयोगं कथयति।[54] पातञ्जलयोगलक्षणे कस्याप्युपास्य देवस्य नामनिर्दे ो नास्ति। तत्र केवलं चित्रवृत्तिनिरोध एव योग उक्तः समाधिरयचित्तस्यैवैकः स्वाभाविको धर्मः।[55] "योगि चत्तवृत्तिनिरोधः"।[56]

अर्थात् अन्तः करणस्य वृत्तयः संस्काराः भावाः विचाराः, कामना च यथा भामितास्युः। स एव योगः। योगमार्गे यात्रा तदैव साफल्यं भवति यदा तस्या श्टौ अङ्गानि। क्रम उत्तरोत्तरं विकासार्थमेतानि अश्टौ अङ्गानि भवन्ति–"यमनियामासन प्राणायामा प्रत्याहार धारणाध्यान समाधयः"। समाधि जिज्ञासुनां प्रति योगांगानि कर्तव्यामीमांसां बोधयन्ति। योगस्येश्वश्टाङ्गेशु प्रत्येकं परस्परमपरेण सम्बद्धम्। प्रथमाङ्गे प्रतिश्ठितः सन्नेव साधको द्वितीयाङ्गसोपानगमनाधिकारी भवतिमर्हति। एवमेव क्रम ः तेन परमोद्दे ये समाधौ गन्तुं भाक्यते।

यमः- योगसूत्रे यमस्य पञ्चभेदानामेव निर्दे ो विद्यते। योगसूत्रे यम–साधनाया अहिंसात्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा चेति पञ्च भेदा निर्दिश्टाः सन्ति।

1. अहिंसा – मनसा, वाचा, कर्मणा च कस्यापि जीवस्य केनापि प्रकारेण अक्ले ोत्पादनमेवाहिंसा भवति। अत्रेर्श्याद्वेशद्रोहादिभ्यो निवृत्तिराव यकी भवति।
2. सत्यम् – मिथ्यावादेन विरतिः एव सत्यम्। सर्वथा साधकेन यर्थाथभाशणमाचरणश्च तथैव कर्त्तव्यं भवत्यत्र।
3. अस्तेयः – परार्थेशु कदापि स्वाधिकार वृत्तिर्माभूदित्येवास्तेयः। अचौर्यव्यवहारः परमाव यकोऽत्र मन्यते।
4. ब्रह्मचर्यम् – मनसापि कामवासना यथापगता स्याkदेव ब्रह्मचर्यमुच्यते। इन्द्रियाणां संयमनं, कामादिरागेण विरतित्राधारभूता भवति।
5. अपरिग्रहः – वस्तूनां संग्रहणे विरतिरेवापरिग्रहः। न्यूनातिन्यून जीवनयापनम्, भौतिकपदार्थानां प्राप्तये मनसो निग्रहणं च परमाव यको विद्यत अत्र।

नियमाः –

---

[52]भ०गी० (ा०भा० 2/50)

41योगाङ्गानुश्ठानाद ुद्धिक्श्ये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातिः। (योगसूत्रम् 2/28)

[54]ज्ञानयोगस्तु संयोगा चत्रस्यैवात्मना तु यः। (ि वपुराणम् 5/51/8)

[55]डॉ उमे ा मिश्र–भारतीय द निम् पृ0 319

[56]योगसूत्रम् (1/2)

A First EPQRST Journal-www.jahnavisanskritejournal.com ISSN 976-8645

नियमन्ति प्रेरयन्तीति नियमाः। येनाचरणेन भुभकर्मणि प्रेरणा संज्ञायते स एव नियमः। नियमस्य पञ्चभेदानां परिगणनं कृतं पतञ्जलिना – " ौचसन्तोशतपः स्वाध्ये वरप्राणिधानानि नियमाः।" इत्येवं पञ्चप्रकाराः विद्यन्ते नियमस्य। बाह्याभ्यन्तपाविijयभावः भौचः। प्राप्तवस्तूना परितोश एव सन्तोशः। भीतोश्णादीनां सहनम्, प्रकृतिविपर्यासेऽपि समानुभूतिः, तपोनाम्नोच्यते। स्वाध्यायो नाम स्वात्मनि चन्तनम्। मनोवाक्कायैरी वरार्पणमेवे वरप्राणिधानम्। सर्वथा भगवतkवाचिन्तनम्, सर्वं कर्म तन्निश्ठमेवेति ई वरप्राणिधानं स्वीकृतम्।

आसनम् –

"स्थिरसुखमासनम्"– इति पतञ्जलिः। मनोनिग्रहपूर्वकं प्राणेन्द्रियाणां सम्यक् सञ्चालनं नियमनं च यथा सुखेनोपवि व कर्तुं भाक्यते तदेवासनम्। 'आस्यतेऽनेनति आसनामि'ति।

प्राणायामः –

भवासप्र वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः। यत्र च यथेच्छं भवासप्र यासयोर्नियमनं कर्तुं पार्यते, येन विधिना भवासोपरि नियन्त्रणं समुत्पद्यते, तस्य नाम प्राणायामः। अत्र च पूरककुम्भकरेचकेति नाम्ना प्राणायामस्य क्रमो भवति।

प्रत्याहारः –

इन्द्रियाणां सर्वविशयेभ्यः परावर्तनमेव प्रत्याहारः। बाह्यविशयान् परित्यज्यान्तर्मुखी वृत्तिरेव प्रत्याहारे कर्त्तव्यं भवति।

धारणा –

अश्टाङ्गयोगे प्रत्याहारानन्तरं धारणायाः स्थानं वर्त्तते। धारणक्षमतैव धारणा कथ्यते। योगसूत्रे **'दे "ाबन्धचित्तस्य धारणा'** इत्युक्तम्।[57] ि वपुराणमपि चित्तस्य स्थानबन्धं धारणा मन्यते।

तथाहि–

धारणाः नाम चित्तस्य स्थानबन्धः समासतः।[11]

भारीरस्याङ्गवि ेशे वि िश्टे लक्ष्ये वा चित्तस्य सन्निवे ो धारणा भवति। यमनियमादिना मनोनिग्रहस्याभ्यासादनन्तरं यदा कोऽपि साधको नाभिचक्रे हृत्कमले ब्रह्मरन्ध्रे वा स्वाभीश्टे प्रदे े स्वचित्रं स्थिरं करोति, यथेश्टकाल पर्यन्तम्, सैव धारणा।

ध्यानम् –

चिन्तार्थकाद् ध्यैः धातोः 'ल्युट्' प्रत्यये सति "ध्यान" भाब्दो निश्पद्यते। योगसूत्रे ध्येयवस्तुनि चित्तस्यैकाग्रमेव ध्यानमुक्तम् –

"तत्र प्रत्यैकतानता ध्यानम्।[58]"

विश्णुपुराणानुसारमपि यत्र परमे वरस्य रुपमेव प्रतीयते ईदृ ी विशयान्तरस्पृहारहिता सतत चिन्तनधारैव ध्यानमिति।

"अव्याक्षिप्तमनसा ध्यानं नाम तदुच्यते।[59]

---

[57]. ि वपुराणम् (1/2/3/48)

[58]योगसूत्र (3/2)

[59]ि वपुराणम् (7/2/36/52)

'ध्यानं हि निर्विशयं मनः' इत्युक्त्वा धारणानन्तरं यत्र सर्वेऽपि विशया निर्गता भवन्ति तद् ध्यानम्।

समाधिः –

'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूप□ून्यमिवसमाधिः।' सम्यग् अधीयते एकाग्रीक्रियेते विक्षेपान् परित्यज्य मनो यत्र स समाधिः। यदा ध्यानं ध्येयाकाररूपं स्वरूप ून्यमिव वा भवति तदा समाधिरित्युच्यते। समाध्यवस्थायां ध्यानध्यातृध्येयानाम् एकरूपता संपद्यते। योगांगानि समाधिं अधिजिज्ञासूनां कर्त्तव्यमीमांसा बोधयति। योगस्य अपरंनाम **''योग समाधिः''** विद्यते। द्विविधो योगः। संप्रज्ञात असंप्रज्ञात च। संप्रज्ञातः समाधिः सबीजः समाधिरित्युच्यते, सर्ववृत्तीनां निरोध असम्प्रज्ञातः समाधिः। अयमेव निर्बीजः समाधिप्युच्यते। अत्र बीजस्यावलम्बनस्य वा असद्भावात् असंप्रज्ञातः समाधिर्द्विधा भवप्रत्ययः। उपायप्रत्यय चेति। ज्ञानोन्मेशाभावेन विदेहानां प्रकृतिलीनानां च भव प्रत्ययः समाधि भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्। श्रद्धा–वीर्य–स्मृति–समाधि–प्रज्ञा–समवेतानाम् उपायप्रत्ययः समाधिः।

ई वरप्रणिधानेन योगाभ्यास द्वारा परमात्मा साक्षात्करणं परमधर्मः। यदुच्यते "अयन्तु परमोधर्मों यद्योगेनात्मद निम्।"

एवं योगे **क्ले□ाकर्मविपाका□ायैरपरामृश्टः** पुरूशवि ोश ई वरोऽपि मन्यते। अस्मिन् सर्वकर्मफलार्पणेन समाधि–सिद्धिर्जायिते।" योग ई वरतत्त्वमेव सांख्याद् वि ाश्टं मन्यतेऽन्यत्समम्। महर्शि पत\जलिप्रणीतस्य योगसूत्रस्य भगवताव्यासेन तदुपरि भाश्यं कृत्वा लोकाय महदुपकारः कृतः। अश्टांगयोग साधनेन साधकः स्वचित्तवृत्तिनिरोधाद् ऐकान्तिकम् आत्यन्तिकं च सुखं विन्दति, मोक्षम् चाधिगच्छति। अतएव पतञ्जलेस्त्वज्ञातां प्र ांसयन्नाह कविः –

ॐ योगेन चित्तस्य पदेन वाचां, मलं भारीरस्य च वैद्येकेन ।
योऽपां करोतं तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि।।

माघकाव्य में हृदयस्पर्शी पक्षीवर्णन

श्रीमती प्रेमलता भाटी[60]

साहित्य समाज का दर्पण है। अनुभवी साहित्यकार अपनी लेखनी तुलिका से इहलोक के चराचर प्राणियों के ऐसे शब्दचित्र खींच जाते हैं कि पढ़ते समय वे शब्द, शब्द नहीं वरन् तस्वीर बन जायें और सुनते समय वे ही मूक शब्द जीवन्त ध्वनि का प्रतीक बन जाते हैं। संस्कृत साहित्य में प्राकृतिक छटा का वैभव अपने चरम पर प्रस्तुत हुआ हे। राजस्थान की प्राचीन सांस्कृतिक नगरी भीनमाल के महावैयाकरण महाकवि माघ ने अपने महाकाव्य में निरीह पक्षियों के सहृदयी कूजन को साहित्य प्रवाह के माध्यम से जन-जन तक पहुंचाया है।

वैसे तो माघ ने पचास से अधिक श्लोकों में पक्षियों के पर्याय शब्दों का साभिप्राय प्रयोग करते हुए अपनी स्वर्णकारी शैली का परिचय दिया है उन सबको उद्धृत करना मुमकिन नहीं होगा तथापि शिशुपालवधम् से प्रमुख श्लोकों का सारांश दिया जाना समुचित होगा। ये हैं-**4/36, 4/57, 11/44, 11/47, 12/42, 20/13, 20/17, 20/19, 20/20**

विहगाः कदम्बसुरभाविहगाः कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम्।
भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं पवन च धूतनवनीपवनः।।

कदम्ब-पुष्पों से सुरभित इस (रैवतक पर्वत) पर पक्षिगत प्रत्येक क्षण अर्थात् सर्वदा अनेक लयों के साथ कूज रहे है तथा नये (विकसित एवं पल्लवित) कदम्बवनों को कम्पित करती हुई तथा मेघ को बार-बार उड़ाती हुई हवा समीप में आ रही है। स्पष्ट है कि उस युग में प्रतिक्षण पक्षियों के मधुर कलरव के गुंजायमान जंगल भी मंगलकारी होते थे। आज ऐसी सुहावनी कलरव कहाँ?

श्लोक क्रमांक (4/57) में निरन्तर भ्रमर-श्रेणी के गुंजन के कारण प्रभावित मानवती भार्याओं के मानत्यागने का वर्णन हैं। भंवरें यद्यपि पक्षी नहीं है तथापि पंखवान एवं मधुर खगकलरव के समान सुहावनी दृश्यावली अवश्य प्रदान करते हैं। पक्षियों का प्रातः कालीन एवं सांध्यकालीन कलरव काम पर जाते और लौटते हुए किसानों-नागरिकों को अपनी किशोरी बालिकाओं जैसे जगते हैं।

अरूणजलराजी मुगधहस्ताग्रपादा
बहुल मधुपमालाकज्जले न्दीवराक्षी।
अनुपतति विरावै पत्रिणां व्याहरन्ती
रजनिमचिरजाता पूर्वसन्ध्या सुतेव।

---

[60]शोधकर्त्री , जेएनवीयू, जोधपुर

लाल कमल समूह रूपी सुन्दर हस्ततल तथा पादतल (हाथ-पैरों के तलवे) वाली, बहुत से भ्रमररूप कज्जल से युक्त नीलकमल के समान (या नील कमल रूप) नेत्रों वाली और पक्षियों के कलरव से बोलती हुई थोड़े दिन की उत्पन्न (किशोरी) बालिका के समान प्रातः काल की संध्या (भोर) रात्री के पीछे-पीछे दौड़ रही है। देखिए, कवि ने कितना मार्मिक दृष्टांत प्रस्तुत किया है। रात्रि रूपी मां और भोर की लालिमा युक्त बालिका के साथ भंवरों और पक्षियों की मधुर कलरव का कितना सुन्दर सामंजस्य बिठाया है।

ऐसी कल्पना कोई आनन्दयुक्त कवि ही कर सकता था। आज के परिवेश में ऐसी सुबहें बची ही कहां?कवि तो केवल काव्य में ही प्रकृति का मानवीकरण करते चले आए हैं परन्तु आज के युग में सचमुच प्राकृतिक पक्षीगृहों (जंगलों) का मानवीकरण होने से पक्षियों की प्रजातियां विलोपीकरण की ओर है।

विततपृथुवरत्रातुल्य रूपैर्मयूखैः
कलश इव गरीयान्दिग्भिराकृश्यमाणः।
कृतचपल विहंगालापकोलाहलाभि-
जलनिधिंजलमध्यादेश उत्तार्यतेऽर्कः।।

फैली हुई बड़ी-बड़ी रस्सियों के समान किरणों से चंचल पक्षियों के कलरवरूपी कोलाहल को करती हुई कुए से पानी का भरा हुआ बड़ा-सा घड़ा खींचने वाली स्त्रीरूपिणी दिशाएं बड़े भारी घड़े के समान इस सूर्य को समुद्र के पानी भीतर से बाहर निकाल (खींच) रही है। प्राचीन काल से चली आ रही प्रातःकालीन पनिहारिन प्रथा का आंखों देखा वर्णन करते हुए कवि हमें प्रभाती गाने वाली चिड़ियों की चहचहाट का मधुर-श्रवण भी करवाने में सफल रहा है।

डॉ. मनमोहन शर्मा ने और भी हृदयग्राही सरलार्थ किया है। सूर्यरूपी घड़े को दिशा-वधुएं समुद्र के भीतर से खींच रही है और यहां लम्बी-लम्बी किरणें मोटी रस्सी का स्वरूप बन गई है। घड़ा खींचते समय कुंए के आस-पास के पक्षी मानों शोर मचा रहे हो कि खींच लिया है, कुछ ही बाकी है जरा ओर जोर लगा के। आदि-आदि। जाहिर है कि हमारी धर्मनिष्ठ परंपरा में सुबह सवेरे पंछियों को दाना बिखेरने का काम उतना ही महत्वपूर्ण है जितना पुराने समय में पनघट की पनिहारिनें कुएं से पानी खींचकर पक्षियों के परिंडे सींचती थी। लम्बे समय के बाद दैनिक भास्कर ने इस भूली-बिसरी परम्परा को पुनः जीवित किया हैइन परिण्डों पर चोंच भर भर कर पानी पीकर चाव से खिड़िया चहचहा उठेगी जैसा माघ कवि ने बाहर सौ साल पहले वर्णित किया था।

उदयशिखरिश्रंग प्रांगणेश्वेशरिडगन
सकमलमुखहासं वीक्षितः पद्मिनीभिः।
विततमृदुकाराग्रः भाब्दयन्त्या वयोभिः
परिपतति दिवाऽङ् के हेलया बालसूर्यः।।

उदायचल के शिखररूपी आंगन में रेंगता (घुटने के बल से चलता) हुआ, कमलिनियों के द्वारा कमलरूपी मुख के हास्य के साथ देखा गया कोमल हस्ताग्र (ठण्डी किरणाग्र) को फैलाया हुआ यह बालसूर्य (बालकरूपीसूर्य) पक्षियों (के कलरव के द्वारा) बुलाती हुई (मातृतुल्य) दिव अर्थात् आकाश के अंक (गोद, बीच) में जा रहा है।

वाह! सुबह सवेरे चिड़ियों-पंखेरूओं की मनभावन चहचहाट को आकशरूपी मां का बुलावा समझकर उगता हुआ सूरज (बालसूर्य) अपनी कोमल किरणों हाथों को फैलाता हुआ धीरे-धीरे (रेंगकर) आकाश की गोद चढ़ने की कोशिश कर रहा है। वाह रे कवि माघ! जहां न पहुंचे रवि, वहां पहुचे कवि। सूर्य तो आकाश में दोपहर तक जा चढ़ेगा परन्तु हमारे कवि की कीर्ति गाथा प्रभात-वर्णन में ही आकाश जा पहुंची और कवि की कीर्तिगाथा की गीतेरणें है ये भोर के पंखेरू चिड़िया। अब भला इसके लिए भास्कर क्यों न परिण्डे भरवाएं। प्राचीनकाल में अहिंसक खेती का ही प्रचलन था। उस युग में खेती की फसल को चुगने-चरने वाले पक्षियों पशुओं को केवल भगाया जाता था आज की तरह विविध विशैले छिड़काव या बिजली करण्ट से मारने की बात सोची तक नहीं जाती थी हालांकि मारकयंत्र, जहरीले द्रव्य तो तब भी मौजूद थे। कवि ने सहजरूप से तोतों को उड़ाती गोपियों का चित्रण किया है।

स व्रीहिणां यावदपासितुं गताः भ्रुकान्मृगैस्तावदुपद्रुतश्रियाम्।
कैदारिकाणामभितः समाकुलाः सहासमांलोकयतिस्म गोपिकाः।।

(धान की रखवाली करने वाली) जब तक (खेत के एक ओर धान चुगते हुए) सुग्गों (तोतों) को उड़ाने के लिए गयी, तब तक (उसी खेत में दूसरी ओर) मृगों से चरे जाते धान वाले खेतों के समूहों के दोनों ओर घबराई हुई (धान की) रखवाली करने वाली स्त्रियों को मुस्कुराते हुए श्रीकृष्ण भगवान् देखते थे।

जाहिर है कि गोपाल (श्रीकृष्ण) ओर कृष्ण जैसी उपाधि वाले भगवान- भी कृषि-वृति में तत्पर गोपियों की सहज धान रक्षा प्रणाली से संतुष्ट थे यदि यहां हिंसावृति होती तो जरूर वे क्रोध से देखते। इस प्रकार जैविक खेती के अहिंसक तरीकों पर हमें ध्यान देना होगा कि फसल भी मिले और पक्षी भी बच जायें। माघ ने जहां जैसी जरूरत बन पड़ी पक्ष, पंख आदि शब्दों के साथ उपसर्ग-प्रत्ययादि लगाकर भी पक्षियों के पर्याय शब्द प्रयुक्त किये है यथा-सुवर्णपुंखा (बाण)।

बहुतशः प्रयोग ऐसे भी है जहां मधुमक्खियों, भंवरों को पंख के कारण पक्षी-वर्ग में प्रस्तुत किया गया है। उनका उड़ना, गुंजार करना आदि स्वाभाविक पक्षीतुल्य वर्णन मिलता है। पक्षि-समूह को पिंजरे में बंद करने पर पक्षी-चेष्टाहीन (मृतप्रायः) हो जाते है।

इति चेदिमहीभृता तदानीम् तदनीकं दनुसुनूसूदनस्य।
वयसामिव चक्रमाक्रियाकं परितोऽरोधि विपाटपंजरेण।।

इस प्रकार चेदिदेश के राजा (शिशुपाल) ने दानवनाशक (श्रीकृष्ण) की उस सेना को बाणों से उस प्रकार चारों ओर से चेष्टाहीन कर रोक लिया जिस प्रकार कोई व्यक्ति पक्षि-समूह को निश्चेष्टकर पिंजड़े से रोक लेता है। पक्षियों को पिंजरे में बंद करे पर उनकी बेबसी का कितना हृदयग्राही विवरण मिला हैं। श्रीकृष्ण की सेना पक्षि-समूह है तो श्रीकृष्ण पक्षियों के स्वामी है, वह गोपाल भी है तो यहां पर पक्षिपाल भी बन गये। कुरजां प्रवासी पक्षी है जिनका लयबद्ध कलरव विरह और प्रेम का लौकिक दृष्टांत बन गया है।

प्रतिकुंचित कूर्परेण तेन श्रवणोपान्तिकनीय मानगव्यम्।
ध्वनति स्म धनुर्धनान्त मत्तप्रचुर क्रौंचरवानुकारमुच्चैः।।

केहुनी से संकुचित किये हुए उन श्रीकृष्ण भगवान के द्वारा कान के समीप तक (खींचकर) लायी गयी प्रत्यंचा वाला धनुष, बरसात के बार (शरद ऋतु में) मदोन्मत बहुत से क्रौंच (कुरचां) पक्षियों के

ध्वनि का अनुकरण करने के साथ अर्थात शरदृतु में क्रौंचों के कलरव के समान उच्च स्वर से ध्वनि (टंकार) करने लगा। पहले पक्षियों को मानव जीवन में पग-पग पर सहचर माना जाता था। युद्ध प्रसंग में श्रीकृष्ण द्वारा धनुष खींचने में बीरासन की शोभा मयूर के ऊंचे उठे सिर से की गई है।

उरसा विततेन पातितांसः स मयूराञ्चित मस्तकस्तदानीयम्।
क्षणमालिखितो नु सौश्ठवेन स्थिर पूर्वापरमुश्टिराबभौ वा।।

उस (धनुष खीचंने के) समय में विशाल वक्षः स्थल से (उपलक्षित) कन्धे को झुकाये हुए, मयूर के समान शोभमान मस्तक वाले अर्थात शिर को उठाये हुए (बादलों को देखते हुए, धनुष के मध्यभाग को पकड़ी हुई) आगे वाली तथा (बाण सहित प्रत्यंचा को पकड़ी हुई) पीछे वाली - ये दोनों मृट्ठियां दृढ़ है (जिनकी ऐसे) वे (श्रीकृष्ण) अच्छी तरह से आसन जमाकर स्थित होने से क्षणमात्र चित्र लिखित जैसे शोभित हुए क्या? अर्थात् अवश्य हुए। यहां धनुर्धारी श्रीकृष्ण को मोर के अपूर्व सौन्दर्य के साथ प्रस्तुतः किया गया है। ऐसा विचित्र चित्रण माघ जैसे सूझबूझ वाले पक्षी-विहार (बर्डवाच) अवलोकर्ता ही बन सकते थे।

वैसे तो सभी संस्कृत कवियों ने प्राकृतिक छटाओं का मानवीकरण आदि अलंकारों के रूप में प्रयोग किया है तथापि माघ काव्य में ऊपर वर्णित उदाहरणां से स्पष्ट है कि पक्षी पद-पद पर हमारे मानसिक स्वास्थ्य से सरोकार रखते है। आधुनिक युग में ऐसे काव्य वर्णन केवल पोथियों अथवा टी.वी में ही बचे हैं पक्षी भी हमारे दैनिक जीवन का एक सबल पक्ष हैं। प्राचीन साहित्य में पक्षी वर्णन से हमारी युवा पीढ़ी को बहुत कुछ सीखना होगा।

संदर्भ :

- पं हरगोविन्दशास्त्री शिशुपालबवधम् की मणिप्रभा हिन्दी टीका पृ.सं. 193
- पं हरगोविन्दशास्त्री शिशुपालबवधम् की मणिप्रभा हिन्दी टीका पृ.सं. 206
- पं हरगोविन्दशास्त्री शिशुपालबवधम् की मणिप्रभा हिन्दी टीका पृ.सं. 498
- पं हरगोविन्दशास्त्री शिशुपालबवधम् की मणिप्रभा हिन्दी टीका पृ.सं. 501
- ग्रामीण कामकाजी महिलाओं का प्रातः कालीन गीत जो श्रम को भुलाने वाले होते थे।
- डॉ. मनमोहन शर्मा महाकवि माघ- उनका जीवन तथा कृतियां से
- पं हरगोविन्दशास्त्री शिशुपालबवधम् की मणिप्रभा हिन्दी टीका पृ.सं. 503
- पं हरगोविन्दशास्त्री शिशुपालबवधम् की मणिप्रभा हिन्दी टीका पृ.सं. 538-539
- पाक्षिक ‘मारवाड़ इमेज’ ग्वार विशेषांक 2011 में धर्मेन्द्र रामावत के लेख पृ.सं. 2
- शिशुपालबवधम् सर्ग विशं श्लोकांक 14
- पं हरगोविन्दशास्त्री शिशुपालबवधम् की मणिप्रभा हिन्दी टीका पृ.सं. 909
- पं हरगोविन्दशास्त्री शिशुपालबवधम् की मणिप्रभा हिन्दी टीका पृ.सं. 910
- पं हरगोविन्दशास्त्री शिशुपालबवधम् की मणिप्रभा हिन्दी टीका पृ.सं. 911

A First EPQRST Journal-www.jahnavisanskritejournal.com ISSN 976-8645

अनुसन्धान-परिशीलनम्

राष्ट्रोत्कर्षाय शोधसन्दर्भे संस्कृतं प्रौद्योगिकी च

श्रीबिपिनकुमारझा[61]&डा. सदानन्दझा (डी. लिट्)[62]

कूटशब्दाः- साहित्य-व्याकरण-ज्योतिष-दर्शनप्रभृतिक्षेत्रेषु जायमानाः शोधाः, NLP,संस्कृतम्,बौद्धिकसम्पदाधिकारः,समग्रविकासः, प्रौद्योगिकी, TRIPS, ITES, Text Digitalization, CDAC, IIT, समावेशिविकासः, Center for Excellence, R & D .

शोधसंक्षिप्तिका-

जीवनस्यचरमलक्ष्यप्राप्त्यर्थंखलुइहजागतिकलक्ष्यानांपूरणंप्रथमदृष्ट्याऽऽवश्यकंभवति।यतोहिनहिकेचिज्जनाःबुभुक्षिताःसन्तःमोक्षस्यप्राप्त्यर्थंधर्ममार्गान्वेषणंकर्तुंशक्नुवन्ति।तेसमाजस्यहितचिन्तनमपिनकर्तुंशक्नुवन्तियदितेबुभुक्षिताःसन्ति।तर्हिकथंसमग्रोत्कर्षस्यकल्पना?

समग्रोत्कर्षायसमग्रदृशाजनानामुन्नतिःअपेक्षिताअस्ति।समग्रोत्कर्ष्यस्यकोऽभिप्रायः।अनेनसूच्यते यत्जनाःमनुजोचितनैतिकगुणयुक्ताःस्युः, इहजीवनेसामाजिक-राजनैतिक-आर्थिक-धार्मिकप्रभृतिक्षेत्रेषुउन्नताःस्युःअपिचस्वकीयचरमलक्ष्यस्यकृतेसन्नद्धाःस्युः।कथमेवंभवितुमर्हति? एतेषांसर्वेषाम्समाधानंनितनूतनतयाऽऽविष्करणमाध्यमेनप्रस्तूयमानविचारैःएवसम्भवतीतिविचिन्त्यैवेहालेखनिमित्तंचोद्यतेमनसाऽहमितिप्रमोदस्यविषयः।

प्रकृतेशोधपत्रेइहजागतिकोत्कर्षायप्रौद्योगिकिसन्दर्भेसंस्कृतस्यकिमवदानमपिचशोधविषयेअनयोर्मध्येमिथःअस्तिकश्चित्सम्बन्धविशेषः? अस्त्वत्रप्रामुख्येनसंस्कृतसङ्गणकयोर्मिथःसम्बन्धः, अस्यउपादेयताका? अस्यवैज्ञानिकताकीदृशी? अस्यसमसामयिकसन्दर्भेप्रासङ्गिकताका? कथंएषःजनानांजीविकोपार्जनस्यकारणंभवितुमर्हति।कथंबौद्धिकसम्पदाधिकारेसहायकःभवितुमर्हति? कथंअनेनभारतस्यैकीकरणंसम्भवति? कथंसमावेशिसमग्रविकासःभवितुमर्हति? एषःसम्बन्धःकथंव्यापकरूपेणस्यात्इतिचिन्तनीयोविषयःएतन्निमित्तम्अत्रसम्भावितमार्गस्यविवरणंप्रदत्तम्अस्ति।अनेनसहैववर्तमानस्थितिःकीदृशीअपिचभाव्युद्यमानानांविशदरूपेणचर्चाविद्यते।

61.राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य गरली□सरस्य साहित्यविभागीयः अध्या□कः Cell for Indian Sciences and Technology in Sanskrit, HSS, IIT, Bombay इत्यत्र Ph. D इत्यु□ाध्यर्थं शोधरतश्च।

62व्याकरणविभागाध्यक्षः, ज.ना.ब्र.आ.सं. महाविद्यालयः, लगमा, दरभंगा, बिहारः

संस्कृतंनाम्दैवीवाक्अन्वाख्यातामहर्षिभिः।

अस्माकंमनीषिभिःयावाणीव्याख्यातासाएवसंस्कृतवाक्अद्यत्वेशोधार्थिजनानांकृतेमहतीउपकारिकाविद्यते।सातुकृत्रिमप्रज्ञानमिति (NLP) प्रसङ्गेएवंप्रस्तोतुंशक्यते-

संस्कृतंनाम्टेक्नोवाक्या व्याख्याताNLPभिः॥

मानवानांकृतेतुजगदीश्वरेणप्रदत्तंनीरक्षीरविवेकनामज्ञानंविद्यतेकिन्त्वचेतनमपिचेतनवत्कार्याणिकुर्युरितिविचिन्त्यशोधःप्रचलतिसंगणकसन्दर्भे,
तत्रापिसंस्कृतस्यमहत्ताविद्यतएवविवेचनात्पूर्वम्अस्माकंदेशस्यनिधिरूपेअस्मदीयासंस्कृतिःविद्यतेइतिज्ञानंपरमावश्यकम्।यस्याःप्रभावादेवदेशोऽयंभारतवर्षःप्राचीनकालात्विश्वगुरुपदवीमलङ्कुर्वन्महिमामण्डितःअस्ति।समसामयिकपरिप्रेक्ष्येअभिनूतनप्रौद्योगिकिद्वारासमाजस्योत्कर्षस्यसंभावनाप्रवलासञ्जाता।तत्रापिप्रौद्योगिकिसन्दर्भेऽपिसंस्कृतस्यमहत्तासर्वथावर्ततेएव।एतदेवसंगणकीयसंस्कृतस्यरूपेअस्माकंपुरतःदरीदृश्यते।सामान्यरूपेसंस्कृतसंगणकयोर्मिथःयःसम्बन्धःतदधिकृत्ययत्किमपिकार्यंप्रचलतितत्सर्वंसंगणकीयसंस्कृतस्यविषयवस्तुरूपेविद्यते।

वर्तमानसमयेविश्वविद्यालयेषुशोधस्यदशादिशाचेति -

वर्तमानपरिप्रेक्ष्येप्रायशःसर्वेषुविश्वविद्यालयेषुसंस्कृतविभागेषुतुलनात्मकमध्ययन-समीक्षात्मकमध्यनपरिपाटीएवदृश्यते[63]।नात्रकश्चिद्दोषःकिन्तुनहितत्रअनेनशोधेननिष्कर्षरूपेसंदृश्यते।वर्षद्वयाभ्यन्तरेएवयेनकेनोपायेनशतद्वयपृष्ठात्मकंशोधप्रबन्धंनिर्मायडाक्टरेट्इत्युपाधिभाक्भवति।तत्रकेनप्रकारेणसन्दर्भःदेयःकाशैलीस्यात्इत्यादीनांतुअवधानमपिनहिदीयते।अनेनशोधेन्कोलाभः? अस्तुआवश्यकताअस्तिसर्वत्रनूतनप्रौदोगिक्याःअन्वितेः।

वर्तमानयुगेनूतनप्रौद्योगिकिरूपेसंगणकीयसंस्कृतस्यअवस्थितिःदृश्यते।संगणकीयसंस्कृतस्यकृतेअपेक्षाअस्तितादृग्जनानांयेपूर्वाग्रहरहिताःस्युः, संस्कृतस्यमूलग्रन्थस्यज्ञातारःस्युः, अपिचसंगणकस्यसम्यग्ज्ञातारःस्युःअनेनसहैवसंस्कृतस्यअपिचआंग्लस्यवक्तारःस्युः।एवंसतिएवतेसम्यक्रूपेणसंगणकीयसंस्कृतसन्दर्भेकार्यंकर्तुंक्षमाःभविष्यन्ति।किन्तुहन्त!
प्रायशःसर्वत्रएतस्याभःदरीदृश्यते।येसंकृतज्ञाःसन्तिनतेसंगणकसन्दर्भेदक्षाः,
येसंगणकसन्दर्भेदक्षाःनहितेसंस्कृतसन्दर्भेदक्षाः।नाऽत्रसंस्कृतस्यअथवासंगणकस्यसामान्यज्ञानस्यचर्चाक्रियते।तत्रगभीरज्ञानस्यअपेक्षाअस्ति।

भारतेप्रायशःसर्वेऽपिसंस्कृतविश्वविद्यालयाःसंस्कृतविभागाःचसंगणकीयसंस्कृतस्योपेक्षामेवकृतवन्तःसन्ति।कुत्रचित्कार्याणिप्रचलन्तिकिन्तुतत्रापिउपर्युक्तास्थितिरेव।किन्तु'Something is better than nothing'

[63]एतन्न हि सर्वेषां कृते अि□तु सामान्यतया एवं दृश्यते।

एषाउक्तिःएवसम्यक्इतिविचिन्त्यअपिशनैःशनैःकार्याणिस्युः।तदर्थंसंस्कृतविश्वविद्यालयेषुअनिवार्यरूपेए तस्याध्ययनंस्यात्पाठ्यक्रमेइत्यपेक्षाविद्यते।

शोधकर्मणि प्रौद्योगिक्याः अन्वितिः कथम् -

यदि शोधकर्मणि प्रौद्योगिक्याः अन्वितिः भविष्यति तु एतादृच्छोधेन कोलाभःकाउपादेयताचेतिजिज्ञासासहजाएव।यस्याःसमाधानमधोलिखितबिन्दुद्वाराएवक्रियतेऽत्र।–

a. **वैज्ञानिकताऽऽर्थिकप्रासंगिकताच**
b. **जीविकोपार्जनस्यअवसरः**
c. **बौद्धिकसम्पदाऽधिकारोन्नयनेसंस्कृतस्यावदानम्**
d. **भारतीयभाषायाःएकीकरणम्**
e. **फलतःभारतस्यएकीकरणम्**
f. **संगणकीयभाषाविज्ञानमाध्यमेनसंस्कृतसहैवसमस्तभारतीयभाषायाःकम्प्यूटरीकरणस्यप्रक्रिया तीव्राभविष्यति**
g. **फलतःकम्प्यूटरद्वारावास्तविक-समावेशिसूचनाक्रान्तेःआगमनम्**
h. **फलतःपारदर्शिप्रशासनम्**
i. **फलतःसमावेशिसमग्रविकासश्च**

उक्तबिन्दूनांविशद्वर्णनमेवंप्रस्तूयते-

कस्याश्चित्भाषायाःवैज्ञानिकतास्वयमेवनसिध्यति।यावत्पर्यन्तंसाभाषावैज्ञानिकीभाषाइत्यस्याःउपस्थापनंप्रायोगिकरूपेणनक्रियतेतावत्कालपर्यन्तंसन्देहःजायतेएव[64]।संस्कृतस्यप्रायोगिकरूपेप्रदर्शनंसंगणकीयसन्दर्भेस्पष्टतयाकर्तुंशक्यते।एवमेवएतस्याःभाषायाःवैज्ञानिकत्वमपिसिद्ध्यति।सर्वविदितम्मेवयत्१९८७तमेख्रीष्टाब्देजुलाईमासेफोर्ब्समैगजीनइत्यनेननिगदितंयत्संगणकस्यकृतेसंस्कृतमत्युत्तममिति।अपिचनासाअपिभविष्येसूपरकम्प्यूटरकृतेसंस्कृतस्यमहत्वस्यचर्चांकरोति।किन्तुप्रशंसाप्राप्यसन्तुष्टिःस्यात्इतितुनसमीचीनम्।इतोऽपिप्रयासःकरणीयःइति।अनेनैवसमसामयिकसन्दर्भेसंस्कृतस्यप्रासङ्गिकताअपिसिद्ध्यति।यतोहिजेरार्डह्यूटप्रभृतेःजीवनम्अस्मिन्सन्दर्भेएवसमर्पितंविद्यते।

यदिवर्तमानसमयेप्रासंगिकताविद्यतेतर्हिजीविकोपार्जनस्यावसरःभवतिएव।वर्तमानकालेयदितटस्थ्येनचिन्तनंस्यात्तुद्रष्टुंशक्यतेयत्संगणकीयसंस्कृतेजीविकोपार्जनस्यअनेकेअवसराःविद्यन्ते।तेनकेवलंसर्वकारीयक्षेत्रेअपितुनिजीक्षेतेविदेशेचाऽपि।अनेकेसंस्कृतज्ञाःअथवासंगणकज्ञाःएतस्यप्रमाणरूपेकार्यरताःसन्तिविविधसंस्थानेषु।

यदिसंगणकीयसंस्कृतसन्दर्भेसम्यक्रूपेणकार्याणिभवन्तितर्हिबौद्धिकसम्पदाऽधिकारोन्नयनेसंस्कृतस्यावदानमतुलनीयंभविष्यति।यथाम्यूजिक-आयुर्वेदप्रभृतेःबौद्धिकसम्पदाऽधिकारःप्राप्यते।WTOद्वारा TRIPS

[64]कालिदासः अ□ कथयति शाकुन्तले प्रथमे अङ्के-
आ □रितोषात□न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम।□
बलवद□ शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः॥

(Trade Related Intellectual Property Right)माध्यमेनएषःसंरक्ष्यते।तथैवसंगणकीयसंस्कृतसन्दर्भेकृतकार्यस्यमहत्त्वम्अस्ति।ITES (Information Technology Enabled Service)द्वाराधनस्यावाप्तिःअपिभविष्यति।यतोहियदिअन्यःकश्चित्देशःतस्यउपयोगःकरिष्यतितुयथानिर्दिष्टंधनंदास्यतिइति।अनेनवैदेशिकमुद्रावाप्तिर्भविष्यति।एतेषांसन्दर्भेएवText Digitalizationअपिअनिवार्यंविद्यते।CDAC (Center for Development of Advance Computing), IIT (Indian Institute of Technology)प्रभृतयःविविधोद्यमानन्तरंबौद्धिकसम्पदाऽधिकारप्राप्त्यर्थंसक्षमाःभविष्यन्ति।

एभिरुद्यमैःनकेवलंबौद्धिकसम्पदाऽधिकारःप्राप्तुंशक्यतेअपितुराष्ट्रस्यउत्कर्षस्यमार्गेअपिसहाय्यंभविष्यति।अनेनअस्माकंदेशःभाषाबन्धरहितःभविष्यति।भाषायाःएकीकरणंभविष्यति।येनभारतस्यएकीकरणंभविष्यतिभाषा-सांस्कृतिकदृष्ट्याच।उदाहरणरूपेIIT Bombay इत्यत्रSpoken Tutorial इतिउद्यमःप्रचलति।यत्रविविधसाफ्टवेयरचालनंकथंस्यात्इतिसप्तदशभाषासुअवगन्तुंशक्यते।मन्येनाहंसंगणकंजानामिनहिआंग्लंजानामिकिन्तुतद्वारामैथिलीभाषायामेवकथंप्रचालनंस्यात्इतिअवगतुंक्षमःभवामि।

यदिएवंभवतितुसंगणकीयभाषाविज्ञानमाध्यमेनसंस्कृतसहैवसमस्तभारतीयभाषायाःकम्प्यूटरीकरणस्यप्रक्रियातीव्राभविष्यति।फलतःकम्प्यूटरद्वारावास्तविक-समावेशिसूचनाक्रान्तेःआगमनंभविष्यति।अत्रवास्तविकइतिपदेनआशयःअस्तिप्रायोगिकरूपेनतुकर्गदोपरि।समावेशीइतिपदेनआशयःअस्तिसर्वेषांकृतेनहिकेवलंविज्ञाःअथवाधनिकानांकृते।यदिएवंस्यात्तर्हिपारदर्शिप्रशासनम्आगमिष्यतियतोहिनिर्धनाः, सामान्यनागरिकाःअपिसक्षात्सर्वकारस्ययोजनांज्ञात्वाअधिकार-कर्तव्यानांज्ञातारःभविष्यन्ति।फलतःसमावेशिसमग्रविकासश्चभविष्यतिइति।

एतादृक्छोधः कथं स्यात्

प्रौद्योगिक्याश्रितशोधस्योपादेतां विज्ञाय हर्षेणमोमुद्यतेचेतःकिन्तुएतस्यअवाप्तिःनहिसहजा।कथमेतस्याःप्राप्तिःसम्भवतिएतत्सन्दर्भेअधोलिखितबिन्दूनांचर्चाअपेक्षितावर्तते।

a. **शोधनिमित्तंआधारभूतसंरचनानिर्माणम्—**
b. **संस्कृतविभागेषुअत्याधुनिकशोधविधा (यथासंगणकीयभाषाविज्ञानम्, पाण्डुलिपिविज्ञानम्), सदृशोर्वरक्षेत्रेषुशोधस्यप्राथमिकता-**
c. **संस्कृतस्यशिक्षकेषुछात्रेषुचआधुनिकप्रौद्योगिकिप्रयोगनिमित्तंक्षमतोन्नयनम्**
d. **संस्कृतविभाग-वैज्ञानिकसंस्थानयोर्मध्येक्षमतोन्नयनार्थमुचितसमन्वयः**
e. **IIT Bombay तथाकतिपययुरोपीयविश्वविद्यालयसदृशेषुविश्वस्तरीयसंस्थानवत्संस्कृतेशोधनिमित्तंCenter for**

Excellence इत्यस्यस्थापनायतोहिपरम्परागतभूमिकातः (यथा-काव्यशास्त्रम्, सौन्दर्यशास्त्रम्) अग्रेआगत्यसंस्कृतंभारतदेशार्थंज्ञानधारितार्थव्यवस्थायुक्तसमाजविनिर्माणेस्वकीयांवास्तविकक्षमतांप्रदर्श्ययोगदानंदद्यात्।

कस्यचिदपिकार्यस्यकृतेआधारभूतसंरचनायाःआवश्यकताभवत्येव।चर्चितशोधनिमित्तम्अपिआधारभूतसंरचनानिर्माणम्अपेक्षितम्अस्ति।R & D (Research and Development) इत्यस्मिन्अधिकाधिकनिवेशस्यआवश्यकताअस्ति।R & D निमित्तं .9% तः2% निवेशस्यसन्दर्भेचिन्तनंक्रियतेसर्वकारैः।किन्तुतत्रापि90% modern science निमित्तंभवति।अत्रपरम्परागतस्यकृतेतत्रापिउत्कृष्टसम्भावनायुक्तशोधक्षेत्रेषुनिवेशस्याधिक्यंस्यात्इतिआवश्यकतावर्तते।यूरोपीय-अमेरिकिदेशाःशोधनिवेशदृशाउदाहरणंभवितुमर्हन्ति।
द्वितीयचरणरूपेविद्यतेसंस्कृतविभागेषुअत्याधुनिकशोधविधा (यथासंगणकीयभाषाविज्ञानम्, पाण्डुलिपिविज्ञानम्),
सदृशोर्वरक्षेत्रेषुशोधस्यप्राथमिकताप्रदानम्।प्रायशःएवंदृश्यतेयत्विश्वविद्यालयेशोधच्छात्राःवर्षद्वयाभ्यन्तरेएवयेनकेनप्रकारेणउपाधिनिमित्तंलक्षितपृष्ठात्मकंशोधप्रबन्धलेखंविलिख्यएवआत्मानंधन्यमनुभवन्तीतिधिक्।पिष्टपेषणेनसंस्कृतस्यहानिःतुभवत्येवसन्दर्भितस्यछात्रस्यतुमहतीहानिःजायते।किमनेनशोधेन?
तृतीयचरणेविद्यतेसंस्कृतस्यशिक्षकेषुछात्रेषुचआधुनिकप्रौद्योगिकिप्रयोगनिमित्तंक्षमतोन्नयनम्।सामान्यतयाएवंदृश्यतेयत्संस्कृतस्यछात्राःअध्यापकाश्चप्रौद्योगिकिप्रयोगेअक्षमाःभवन्ति।तेषुक्षमतोन्नयनंकथंस्यात्इतिविचिन्त्यप्रायोगिकरूपेसमाधानस्यअपेक्षाविद्यते।
चतुर्थचरणेसंस्कृतविभाग-
वैज्ञानिकसंस्थानयोर्मध्येक्षमतोन्नयनार्थमुचितसमन्वयस्यावश्यकताविद्यते।सामान्यतयानहिसंस्कृतविभाग-
वैज्ञानिकसंस्थानयोर्मध्येक्षमतोन्नयनार्थमुचितसमन्वयःदृश्यते।तेपरस्परंवैचारिकदृष्ट्यापृथकशःभवन्ति।
अनयोर्मध्येएकस्मिन्धरातलेपारस्परिकक्षमतोन्नयनार्थंनहिप्रयासाःजायन्ते।
चरमेचरणेIIT
Bombayइत्यत्रतथाकतिपययुरोपीयविश्वविद्यालयसदृशेषुविश्वस्तरीयसंस्थानवत्संस्कृतेशोधनिमित्तंCenter for Excellence इत्यस्यस्थापनास्यात्यतोहिपरम्परागतभूमिकातः (यथा-काव्यशास्त्रम्, सौन्दर्यशास्त्रम्)
अग्रेआगत्यसंस्कृतंभारतदेशार्थंज्ञानधारितार्थव्यवस्थायुक्तसमाजविनिर्माणेस्वकीयांवास्तविकक्षमतांप्रदर्श्ययोगदानंदद्यात्।

वर्तमानकालिप्रौद्योगिक्याश्रितशोधस्यस्थितिः-

A First EPQRST Journal-www.jahnavisanskritejournal.com ISSN 976-8645

वर्तमानकालेदेशेविदेशेचकार्याणिप्रचलन्तितत्रउद्यमाः, Text Processing, Text digitalization, यान्त्रिकानुवादनिमित्तमुपकरणविनिर्माणं (यथासन्धिविश्लेषकः, पदविश्लेषकः, कोशप्रकल्पः) प्रभृतिरूपेदरीदृश्यते।प्रमुखोद्यमानांदिग्दर्शनमत्र[65]कर्तुंशक्यते-

संस्थानानि/भाषा	कार्याणि
CEERI Delhi (Hindi, Bangali)	• Speech Recognition • Speech Synthesis • Speech /Data bases
TIFR Mumbai (Hindi, Bengali, Marathi, Indian English)	• Speech Recognition • Speech Synthesis • Language Modeling • Speech Data Bases
IIT Kanpur (Hindi, Urdu)	• Machine Translation • Speech Recognition
IIIT Hyderabad (Hindi, Telugu other languages)	• Machine Translation • Speech synthesis • Corpora/Databases
University of Hyderabad (Hindi, Telugu, Urdu other languages)	• Language Identification • Text Corpora Annotation • Machine Translation
IIT, Chennai (Tamil, Hindi)	• Speech Recognition • Speech Synthesis
IIT Mumbai (Hindi, Marathi)	• Machine Translation • Speech Processing
IIT Kharagpur (Hindi, Bengali)	• Machine Translation • Speech Synthesis
IISc Bangalore (Hindi, Tamil etc.)	• Machine Translation • Speech Recognition
CDAC Pune (Hindi, Indian English, other languages.)	• Machine Translation • Speech Recognition • Speech Synthesis
CDAC Noida (Hindi, Punjabi, Marathi, other languages)	• Speech Synthesis • Corpora & Database • Machine Translation • language – Processing
CDAC Kolkata (Bengali, Assamese, Manipuri)	• Speech Synthesis • Speech Corpora • Speech Recognition
CDAC Trivendrum (Malayalam, Tamil and Telugu)	• Speech Corpora • Speech Synthesis • Machine Translation

[65]Shyam S Agrawalमहोदयेन प्रस्तुतम्।

CFSL Chandigarh & CAIR, Bangalore (Hindi, Punjabi and other South Indian languages)	• Speaker Identification • Verification for Forensic Applications
AU-KBC Research Centre, Chennai (Tamil, Hindi)	• Machine Translation • Speech Recognition
Jadavpur University, Kolkata (Bengali)	• Machine Translation
Utkal University, Bhubneswar (Oriya)	• Speech Synthesis / databases • Machine Translation
ICS Hyderabad (Telugu, Hindi)	• Speech Synthesis
Lancaster University, UK, and CIIL, Mysore, India , (EMILLE Corpus), Most of the Indian Languages	• Text corpus – (Monolingual, Parallel) • Speech corpus
Prologix (Hindi)	• Speech Synthesis
Bhrigus Software (Hindi, Telugu etc.)	• Speech Recognition • Speech Synthesis
Lattice Bridge (Tamil)	• Speech Recognition
IBM India (Hindi)	• Speech Synthesis • Speech Recognition
HP Labs (Hindi, Indian English and other Indian languages)	• Speech Recognition • Speaker Identification
Webel Media (Hindi, Bengali)	• Speech Synthesis

अनेनसहैवJNU द्वाराविनिर्मितःबहुभाषीयकोषः, IITB द्वाराविनिर्मितंवर्डनेटइतिमहनीयानिकार्याणिविद्यन्ते।

भावीउद्यमः-

एतेषांचर्चाअनन्तरंभविष्येकेउद्यमाःअवशिष्टाःइतिस्वयमेवअवगन्तुंशक्यते।यान्त्रिकानुवादार्थंविविधोद्यमानांस्पष्टरूपेव्यवहारानुनयनमावश्यकम्।अनेनसहैवनूतनानांशब्दानांविविधकोशेषुअन्वितिःअन्यप्रमुखकार्यरूपेविद्यते।

उपसंहृतिः-

इह शोधपत्रे न हि इदमुद्घोषितं यत् साहित्य-व्याकरण-ज्योतिष-दर्शनप्रभृतिक्षेत्रेषु जायमानाः शोधाः निरर्थकाः अपितु इयमेव चर्चा जाता यत् सम्प्रत्यपि विविधसंस्थानेषुयेकेचित्शोधाः भवन्ति तत्र शोधप्रविधि-प्रतिफलं (Out put), समसामयिकोपयोगिता प्रभृतीनां तथ्यानामुपेक्षा क्रियते। तत्र न हि केवलं शोधार्थिजनानां दोषः अपितु शिक्षाप्रणालिमध्ये त्रुटिः, जीविकोपार्जनस्य चिन्ता, मार्गनिर्देशकानामुत्तरदायित्वशून्यता, आधारभूतसंरचनायाः अभावः, पारदर्शितायाः अभावः, कृतकार्यस्य समुचितमूल्यांकनाभावः इत्यादयः केचित् बाधकाः विद्यन्ते। यदि प्रौद्योगिक्याः अन्वितिः स्यात्, शोधसन्दर्भे तु अनेके बाधकाः स्वयमेव दिवंगताः भविष्यन्ति । यथा यदि आराष्ट्रे कुत्र कस्मिन् विषये किं कार्यं जातं? तत्र प्रतिफलं किं? एकैकशः प्रतिवर्षं शोधार्थिना किं कृतं? मार्गदर्शकेन् कतिवारं मेलनं जातं? पर्यवेक्षकेन् का टिप्पणी कृता? इति केन्द्रीकृतरूपे सर्वजनसुलभः भवेत् तु पारदर्शिता

भविष्यति। अनेन सहैव अन्तर्वीक्षा गोपनीयरूपे मा स्यात्। वर्षद्वयाभ्यन्तरे भारस्वरूपं शोप्रवन्धः पुस्तकालयस्य शोभावर्धकः न भविष्यति। अपि च मार्गदर्शकाः अपि शोधकार्ये शोधार्थिजनानां सहायकाः भविष्यन्ति न तु कथं शोधप्रवन्धः कथं स्वीकृतः (pass)भवेत् इत्यस्मिन् सहायकाः भविष्यन्ति। एतदतिरिच्य् राष्ट्रोत्कर्षाय संगणकीय संस्कृतरूपे प्रौद्योगिकी सहायिका भितुमर्हतीति शम्। एवंसाकल्येनसंस्कृतस्यअपिचराष्ट्रस्योत्थानंसम्भवतीतिशम्।

सन्दर्भसूची

ग्रन्थाः

1. Baker, Mark C. 1988. Incorporation: A Theory of Grammatical Function Changing.Chicago: University of Chicago Press.
2. Balachandran, Lakshmi Bai. 1970. A Case Grammar of Hindi with SpecialReference toCausative Sentences. Doctoral Dissertation, Cornell University, Ithaca.
3. Deva, 1997, *prāmā□ika hindī vyākara□a, hindī pracāraka* pablikeśansa prā. Li., vārā□asī
4. Dr. Viveka, 2007, *mānaka hindī kośa: hindī bhā□ā kā adyatana, arthapradhāna aura sarvā□gapūr□a śabdakośa*, Allahabad : Hindi Sahitya Sammelan, Prayag
5. Dvivedī, Dr. Rāmarājapāla, 2008, *hindī vyākara□a pāribhā□ika śabdakośa*, parameśvarī prakāśana, dillī
6. Jāyasavāla, Dr. Mātābadala, 1979, *mānaka hindī kā aitihāsika vyākara□a*, mahāmati prakāśana, ilāhābāda
7. Kiśora, Girirāja (sampā.), 1988, *bhā□ā aura praudyogikī, racanātmaka lekhana eva□ prakāśana kendra*, IIT kānapura
8. Kulkarni, K. P. 1993, *Marathi vyutpatti kosh - Marathi etymological dictionary*, Shubra-Saraswat Prakashan, Pune
9. Maharotrā, rameśa ca□dra, 2000, *mānaka hindī ke śuddha prayoga-1*, rādhāk□□□a prakāśana prāive□a limi□e□a, naī dillī
10. Maharotrā, rameśa ca□dra, 2000, *mānaka hindī ke śuddha prayoga-2*, rādhāk□□□a prakāśana prāive□a limi□e□a, naī dillī
11. Maharotrā, Rameśa Ca□dra, 2000, *mānaka hindī ke śuddha prayoga-3*, rādhāk□□□a prakāśana prāive□a limi□e□a, naī dillī
12. Mīmā□saka, Yudhi□□hira, 1992, *pāta□jala mahābhā□yam*, rāmalāla kapūra □ras□a, hariyā□ā
13. Steven, L. Small, 1988, Lexical Abiguity Resolution, Morgan Kaufmann Publishers, Inc, California
14. Shāstrī, Dr. Vāgīśa, 1990, *sa□sk□ta bhā□ā sīkhane kī sarala aura vaijñānika paddhati*, vagyoga cetanā prakāśana, vārā□asī
15. Tripa□hi, Dr. Ramadeva, 1977, *bhā□ā vijñāna kī bhāratīya paramparā aura pā□ini*, bihāra rā□□rabhā□ā pari□ada
16. Taru□a, Acārya Dr. Hariva□śa, 2004, *mānaka hindī muhāvarā- lokokti kośa*, prakāśana sa□sthāna, naī dillī
17. Upādhyāya, Baladeva, 1994, *sa□sk□ta sāhitya kā itihāsa, śāradā niketana*, vārā□asī
18. Varmā, Dr. Dhīrendra, *hindī bhā□ā kā itihāsa,* hindustānī ake□amī

19. Vājapeyi, Kiśorī dāsa, 1998, *hindī śabdānuśāsana, nāgarī pracāra□ī sabhā*, vārā□asī
20. Viliyamsa, moniyara, 1990, *sa□sk□ta i□galiśa □ikśanarī,* motīlāla banārasī dāsa
21. Varmā, Dr. Vajara□ga, 1988, *maithila kavi umāpati ke prāmā□ika pada*, sammelana patrikā
22. Varmā, Dr. Devendra, 2003, *kośa vijñāna,* viśvabhāratī prakāśana nāgapura
23. Verma, Ramchandra (Ed.), 2007, *marā□hī-sa□sk□ta śabdakośa*, sa□sk□tabhāratī, pu□e

कोशग्रन्थाः

1. Anekārthasa□graho Nāma Kośa□ (Hemacandra□), (1969), Hoshing Jagannath, Shastri, Varanasi, caukhambhā series office.
2. Ma□khakośa (Ma□khak□ta), (1972), Zakaria, Thiyodore. (Ed.), Varanasi, Caukhambhā series office
3. Medinīkośa□ (Medinīkāra□) Hoshing, Pt. Jagannath Shastri (Ed.) VS. 2064, Varanasi, Caukhambhā Sa□sk□ta Sa□sthāna
4. Omkar, (2006), Tribhā□īya kośa, Mathurā, Candragaja Sa□sthāna.
5. Rishikesh, Dr. Ramarup, (1993), ādarśa hindī sa□sk□ta kośa, Varanasi, caukhambhā vidyābhavana.
6. Sharma, V. Venkataraj., pā□inivyākara□odāhara□akośa□, Tirupati, Rashtriya Sanskrit Vidyapith.
7. Taneja, Pushpalata., (2001), samekita hindī-sa□yuktarā□□ra bhā□ā kośa, New Delhi, kendrīya Hindī nideśālaya.
8. Venkatesh, (2010), vyavahārakośa□, Bangalore, S. Venkatesh.
9. Verma, phuladeva śahay, (1989), viśva Hindi kośa, Varanasi, nāgarī pracāra□ī sabhā.

समाचार□त्रम□

1. Bal, Harish.(2002, September 05), Sanskrit and computers, THE HINDU (Online edition of India's National Newspaper). Retrieved from http://www.hindu.com/thehindu/mp/2002/09/05/stories

अन्तर्जालानि

1. Documentary-note (Oxford), (2012, October 30), about referencing style, Retrieved from www.deakin.edu.au/study-skills
2. Miller, G., Beckwith,R., Fellbaum,C., Gross,D., and Miller,K, (1990) about Papers on WordNet. CSL Report 43, Cognitive Science Laboratory, Princeton University retrieved from. http://www.cogsci.princeton.edu/~wn
3. Study & Learning Centre RMIT University, (2012, October 30), Referencing – Footnote style. Retrieved from https://www.dlsweb.rmit.edu.au/lsu/content/1_StudySkills/study_pdf/referencing_footnote.pdf
4. United Nations Editorial Manual Online (2012, October 30), About Footnotes and other references. Retrieved from http://69.94.137.26/editorialcontrol/
5. United Nations Editorial Manual Online, (2012, October 30), About Footnotes and other references. Retrieved from http://69.94.137.26/editorialcontrol/

शृङ्खलाप्रभागः

A First EPQRST Journal-www.jahnavisanskritejournal.com ISSN 976-8645

RELIGION AND MODERN SCIENCE

Prof. Piyushkant Dixit[66]

According to Indian tradition Dharma or Dhamma is accepted in a broad purview and meaningful context. It is Dharma which relates one human to another human to create happiness and prosperity even among the different society. The Dharma inspires humanity into two ways mainly. Sometime this tells us what we should do positively and sometime this Dharma promptly negates to do something, to make our society very strong. It is factual truth that no Dharma in the world teaches to harm or break the civilized society in any manner. Due to these types of special attributes of Dharma we often quote 'Majahab Naheen Sikhata Apas Men Bair Karana' (Dharma never teaches to hate each other) but same time it is also well known fact that all over the world we saw so many wars mainly based on the Dharma. Is it not contradictory statement or understanding? In my view these types of situations are creating big confusion not only among the common people but in intellectuals too. To remove these types of misunderstandings by root from society the discussion on the actual form of Dharm or Dhamma is very relevant and much needed at present.

In India the Dharma or Dhamma is so beautifully defined by great Manu, Buuddha and Gautama etc. that no confusion exists in the mind of peoples any way. Here if anyone asks about the beauty of Daharma then undoubtedly we can say that it is its science and technology only.

In brief we must say logically, technically and scientifically that in our tradition whatever is told to do or do not do, according to Dharm or Dhamma all those actions are very Scientific and purely technical.

Now a day we people want to prove our every single act scientifically. That’s why at present the society blindly believes only in science. We are sure that in human life all path of development goes only through science. Though it is also true that often we are not aware about process of development which occurs through science in our day to day life but somehow we have full faith that all the facilities which are available all over the world, are the good result of the modern science only. In this way now we are totally convinced that every aspect of the humanity is affected directly or indirectly by the science only.

Keeping above mood of modern society in mind logically we can prove that without science we can never live and to live lively in the healthy and wealthy society science is much needed element to all human being beyond the bound of time and space. By this approved fact now we are able to prove that in ancient era of India when every human activity was controlled by Dharm or religion only, then this Dharma or Dhamma was also only science, not anything else at all.

[6666] Prof., Deptt. Of Nyaya, LBS, New Delhi.

In old days we were fully confident to faith on Dharma or Dhamma and it was our ancestors believe that without religion or Dharma we could not achieve anything in our life. Every person felt proud to connect their every activity to religion very respectfully, to prove its authenticity in those days. No one hesitated to do anything on the name of Dharma, Dhamma or religion. That's why at that time society blindly believed only in Dharma or religion. During those days it was dead sure that in human life all path of development goes only through Dharma. Though it was also well proved fact that often people were not aware about process of development which occurs through Dharma in their day to day life but somehow they have full faith that all the facilities which the society were availed then all over the world, were the good result of the ancient science or Dharma only.

These types of similar behaviors between different two eras also logically establish the fact that both societies have been regulated by Science undoubtedly. But if we feel any difference then it is due to word Dharma which meaning is not only Science but something more beyond it. If we think seriously then it becomes very clear that the word Dharma is really based only on pure science.

Question arises that is there any difference between Science and Dharma? Answer is a big yes. This difference is becomes very clear if we analyze the word Dharma according to the Indian grammar and its well established definition. The root of Word Dharma tells two meaning very clearly; here first meaning is nature of keeping and second is nature of protection. In this way we can say that the Indian Science based on religion is used always for construction of world humanity and the modern science used less for construction more for destruction of our price less society.

Our old science which we call Dharma is develops means of knowledge through different types of Yog and Tantra related techniques to see and feel the nature and natural resources to facilitate man and society as well as nature followed by great success but the modern science developed the means of knowledge i.e. eye, ears, mind etc. through the external instrument i.e. Powerful telescopes hearing aids etc. by spending much money time and natural resources followed by many failure and fuss.

Regarding the Dharma we can develop multitasked power individually within our body and we can use it for health and wealth of our civilized society wisely as per requirement and in this process the misuse of power is much less. But the modern science equipped with advanced techniques and instruments needs well developed laboratories along with complicated process to execute it for society and we always feel big fear about miss use of this science.

Now I want to prove my views putting some examples for convenience. People of the modern word are discussing that the next world war will be for water. Keeping it in mind the world scientists, socialists and leaders of different countries (Developed and Developing) started to take so many precautions seriously to save and improve the water resources all over the world. In this process the India declared the river Ganga as a national river. To make Ganga pollution

free, so many national plans are declared by the central government of India recently. Many world fame scientists are involved to purify the Ganga water. A lot of money is being spent on this program. But there is no improvement in the Ganga water and no one is looking serious to save the ganga. Though some NGOs are also involved in this save Ganga movement.

During the old age in India when the science was established everywhere through Dharma then the story of purification of river Ganga was totally different. We Indian called river as Mother Ganga. Every individual was protector of this river, no one was interested to contaminate it any way. I remember very well my childhood in Varanasi, cultural Capital of India. More than 80 per cent people of city went to take bath on the bank of the Ganga regularly. Taking bath was also an action of Dharma. This action was not to clean human body but it was only a holly touch of mother Gangas' pure and medicinal water. This pious touch accepted very effective to remove different type of skin disease as per religious tradition which was totally scientific. After taking holly dip in Ganga people never squeezed the wait cloths in Ganga water directly, always the people removed the cloth-water upper side of stairs of river Ganga this act was also to save the river water from pollution is scientifically proved. As per Varanasi tradition after taking bath people collected Ganga water in copper pitcher to drink at home and use in Pooja of Lord Shankar and other deities.

We should easily understand that if the people use any water to drink and to perform Pooja then no one dare to pollute it in any condition. In this way our ancestors applied the scientific matters to save people through Dharma and developed the spirit of nationality and divinity in all useful elements which are important for the life of human being without any extra effort.

At present it is our duty that we should again connect the modern science to the common people as Dharma without losing more time to save our country world and our precious culture.

वैश्विकपरिप्रेक्ष्यमेंवर्तमान संस्कृत–अध्ययनकेन्द्र

नारायणदत्तमिश्र[67]

प्राक्कथन-विश्वकीसबसेप्राचीनभाषाकेरूपमेंस्वीकृतसंस्कृतकाअध्ययनभारतसहितविश्वके जिनस्थानोंमेंप्रमुखरूपसेहोताहैतथाउन स्थानोंमेंसंस्कृतभाषा-अध्ययनकोनईदिशादेनेकेलियेसहयोगमेंलियेजानेवालेविशिष्टप्रकार्यात्मकतत्त्वोंएवं वहाँ अध्यापन कार्य में संलग्न अध्यापक वर्ग कासामान्य परिचय इसशोधपत्रकी विषय-वस्तु है।

परिचय-यहसर्वविदितहीहैकिसंस्कृतविश्वकीप्राचीनभाषाहै।भाषाओंकेवर्गीकरणकेसन्दर्भमेंसंस्कृतकोभारोपीयभाषा-परिवारकेवर्गमेंपरिगणितकियाजाताहै।विश्वमेंबोलीजानेवालीसभीभाषाओंमेंसंस्कृत , ग्रीक , लैटिन , मंडारिनआदिभाषाओंकोप्राचीनएवंसमृद्धभाषाकेतौरपरस्वीकारकियाजाताहै, परइनसभीभाषाओंकीतुलनामेंसंस्कृतभाषाकईशताब्दियोंसेचलीआरहीसभ्यता , संस्कृतिएवंपरम्पराओंसेसुसज्जितअपनीविशालवाङ्मयराशिकीसमुपलब्धताकेकारणबेहदप्राचीन एवं समृद्धमानीजातीहै।ऐतिहासिकतत्वान्वेषकोंकेद्वाराअनेकभुर्जपत्रों , पाण्डुलिपियों ,ताम्रादिपत्रोंतथाअभिलेखोंकेअन्वेषण सम्बन्धितकार्योंकेबादआर्योंद्वारासंगृहीत , ऋग्वेदकोप्राचीनतमलिखितसंग्रहस्वीकृतकियाजाना , संस्कृतभाषाकीप्राचीनता , ऐतिहासिकताएवंइसभाषाकेबेहदसमृद्धहोनेजैसेतथ्योंकोपरिपुष्टकरताहै।यहीनहीं,इसभाषामेंलिखिततथासंगृहीतअन्यविविधग्रन्थोंकीमौजूदगीसेसभ्यता-सांस्कृतिकतासेजुड़ीअनेकबातोंकीसमुचितजानकारीप्राप्तहोतीहै , जोविश्व-भाषापटलपरसंस्कृतभाषाकोएकविशिष्टपहचानप्रदानकरतीहै।संस्कृतकीविशेषताओंकोउल्लिखितकरतेहुएनासाकेअनुसन्धानकर्त्तारिकब्रिग्सनेनिम्नलिखितवक्तव्यप्रकटकियेथे -

`Nasa the most advanced research centre in the world for cutting edge technology has discovered the sanskrit, the world`s oldest spiritual language is the only unambiguous spoken language, a further implication of this discovery is that the age old dichotomy between religion and sciences is an entirely unjustified one. -Posted August 18 , 2006

5000 वर्षोंसेपूर्वतककीऐतिहासिकरूपसेमहत्त्वपूर्णप्रामाणिकनिधियोंकोसँजोकररखनेवालीसंस्कृतभाषाकाविकासतथाव्यापकप्रचार-प्रसारभारतीयउपमहाद्वीपमेंहुआ , जहाँइसेशिखरपरलेजानेकाकार्यपाणिनि , पतञ्जलि , भास , कालीदासआदिमूर्धन्यविद्वद्जनोंनेकिया।तक्षशिला , काशी , उज्जयिनी , नालन्दा , वल्लभी , विक्रमशिला , काँचीपुरमजैसेसंस्कृतभाषा-अध्ययनकेन्द्रोंकीतत्कालीनविद्यमानताइसभाषाकीपराकाष्ठाएवंप्रतिष्ठाकेस्तरकोजाननेएवं समझनेकेलियेपर्याप्तमानीजातीहै।संस्कृतभाषाकीइन्हींमहत्ताओंएवंप्रासंगिकताओंकेकारणविश्वमेंबोलीजानेवालीअन्यसभी

[67]विशिष्टसंस्कृताध्ययनकेन्द्र,जवाहरलालनेहरुविश्वविद्यालय, नई दिल्ली

भाषाओंकेमध्ययहआजभीअपनाविशेषस्थानरखतीहै।संक्षिप्तरूपमेंअपनीइन्हींविशिष्टताओंकेकारणसंस्कृतभाषाकाअध्ययन , अध्यापननकेवलहमारेदेशमेंहीअपितुविश्वकेअनेकदेशोंमेंअनवरत चलायमानहै।

सर्वप्रथम ,संक्षेपमेंभारतमेंसंस्कृत–अध्ययनकेन्द्रकेरूपमेंप्रसिद्धविश्वविद्यालयों , पठन-सामग्रियों , विद्वद्गुरुजनोंतथाविशिष्टप्रकार्यात्मकगतिविधियोंकोप्रस्तुतकियाजारहाहै।

भारतकेप्रसिद्धसंस्कृतविश्वविद्यालयोंकेनामनिम्नलिखितहैं-

1. राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान , नईदिल्ली

भारतीयसरकारकेमानवसंसाधनविकासमंत्रालयद्वारासंस्थापितयहमानितविश्वविद्यालयविश्वमेंएकमात्रबहुपरिसरीयसंस्कृत विश्वविद्यालयकेतौरपरजानाजाताहै।इसकेपरिसरोंमेंराष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानजयपुर , जम्मू , गरली , लखनऊ , इलाहाबाद , भोपाल , पुरी , मुम्बई , शृङ्गेरीतथागुरुवायूरकेनामपरिगणितकियेजातेहैं।

2. राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठ ,तिरुपति (आन्ध्र-प्रदेश)
3. सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय ,वाराणसी (उत्तर-प्रदेश)
4. श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठ ,नईदिल्ली
5. श्रीशङ्कराचार्यसंस्कृतविश्वविद्यालय ,कालडी ,एर्णाकुलम (केरल)
6. श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालय ,पुरी (उड़ीसा)
7. जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालय ,जयपुर
8. सोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालय ,जूनागढ़ (गुजरात)
9. कविकुलगुरुकालिदाससंस्कृतविश्वविद्यालय ,नागपुर
10. उत्तराखण्डसंस्कृतविश्वविद्यालय ,हरिद्वार (उत्तराखण्ड)
11. महर्षिपाणिनिसंस्कृतविश्वविद्यालय ,उज्जैन (मध्य-प्रदेश)
12. कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालय ,दरभङ्गा (बिहार)
13. श्रीवेंकटेश्वरवैदिकविश्वविद्यालय ,तिरुपति (आन्ध्र-प्रदेश)
14. कर्णाटकसंस्कृतविश्वविद्यालय ,बेंगलुरु (निर्माणाधीन)

इसकेसाथ-साथउच्चसंस्कृताध्ययनकेन्द्र , पुणेविश्वविद्यालय ; विशिष्टसंस्कृताध्ययनकेन्द्र , जवाहरलालनेहरुविश्वविद्यालय ; उत्कलविश्वविद्यालयकासंस्कृतविभाग ;फ्रेंचसंस्थान , पॉण्डिचेरीकेसंस्कृतभाषातथासाहित्यकाभारतीयविश्लेषण,इसविभागद्वारातथाप्रायःसभीविश्वविद्यालयोंमेंसंस्कृतविभागद्वाराएवंअन्यपारंपरिकसंस्कृतविद्यापीठोंएवंगुरुकुलोंमेंसंस्कृतकाअध्ययन-अध्यापन , अनुसन्धानआदिकार्यहोतेहैं।

इन्हींविश्वविद्यालयोंमेंइसभाषाकेअध्यापनादिकार्योंमेंरतविद्वद्गणोंमें; देश-विदेशमेंप्रख्यातसत्यव्रत शास्त्री , रेवाप्रसाद द्विवेदी , राधावल्लभत्रिपाठी , हरेरामकृष्णशतपथी , वी. कुटुम्बशास्त्री , रामकरणशर्मा , अभिराजराजेन्द्रमिश्र , वाचस्पतिउपाध्यायजैसीविद्वद्मण्डलीसंस्कृतभाषा-संवर्धनकेप्रयासमेंसन्निहितहै।

उपर्युक्त परिगणित विश्वविद्यालयों में पूर्व-स्नातक , स्नातक , स्नातकोत्तर स्तर की सभी उपाधियां प्रदान करने के साथ-साथ अनुसंधान , संस्कृत प्रचार-प्रसारार्थ कार्यों से सम्बद्ध प्रमाणपत्र तथा उपाधियाँ प्रदान की जाती हैं ।

प्रकार्यात्मकगतिविधियोंमेंप्राचीनभुर्जपत्रों , पाण्डुलिपियोंमेंसन्निहितअनेकदुर्लभग्रन्थों , शास्त्रोंकीप्रतियोंकोविश्वकेसमक्षलानेकाअनवरत प्रयासभी इन विश्वविद्यालयों द्वारा कियाजारहाहै।वस्तुतःआधुनिकविश्वमेंसंस्कृतकोविश्वकीअन्यभाषाओंकेसाथकदम से कदममिलाकरव्यावहारिकताकेधरातल पर लाने के लिएवैज्ञानिकसंसाधनोंएवंतकनीकोंकाभीसमावेशविभिन्नउपकरणोंतथाअन्तर्जालकेसहयोगसेसम्पादितकियाजारहाहै। भारतीय विश्वविद्यालय तथा विभिन्न संस्थानों में संस्कृत भाषा के अध्ययन-अध्यापन आदि कार्य के अलावा विश्व के अनेक देशों में भी इस भाषा की गरिमा को आत्मसात् करते हुए वहाँ के प्रमुख विश्वविद्यालयों में इसके अध्ययन आदि कार्य चल रहे हैं।

प्रस्तुत लेख में क्रमानुसार विदेशों में स्थित कुछ प्रमुख विश्वविद्यालयों में हो रहे संस्कृत भाषा अध्ययन , वहाँ प्रदान की जाने वाली उपाधियों तथा उन विश्वविद्यालयों में अध्यापन तथा अनुसंधान कार्यों में संलग्न संस्कृत विद्वानों के नाम एवं यन्त्रात्मक आधुनिक युग में संस्कृत की प्रासंगिकता को नवीन प्रविधियों का प्रयोग करते हुए हो रहे विशिष्ट प्रकार्यों का सामान्य परिचय अब यहां क्रमशः प्रदान किया जा रहा है :-

हार्वर्ड यूनिवर्सिटी के द डिपार्ट्मेन्टऑफ संस्कृत एण्ड इण्डियन स्टडीजनाम के विभाग में संस्कृत भाषा का अध्ययन-अध्यापन पूर्वस्नातक , स्नातक , स्नातकोत्तर कक्षाओं में विभाजित कर होता है । कक्षानुसार निर्धारित पठन सामग्रियों को निम्नलिखित वर्गीकरण से समझा जा सकता है -

1. पूर्वस्नातक स्तर पर संस्कृत की आधारभूत संकल्पनाओं तथा संरचनाओं के बारे में ज्ञान प्रदान किया जाता है।
2. स्नातक स्तर के विद्यार्थियों द्वारा संस्कृत व्याकरण , हिन्दू-बौद्ध धर्म-दर्शनों , उपनिषद , ब्रह्म-सूत्र , रामायण , महाभारत , काव्यशास्त्र , इतिहास आदि का अध्ययन किया जाता है।
3. स्नातकोत्तर स्तर के तथा अनुसंधान कार्यों में भाग ले रहे छात्र अनेक काव्यशास्त्रों एवं अन्य गम्भीर शास्त्रों का अध्ययन और अनुसंधान कार्य विभिन्न परामर्शदाताओं के कुशल निर्देशन में करते हैं।

A.M. , Ph.D आदि उपाधियाँ हार्वर्ड यूनिवर्सिटी के संस्कृत विभाग द्वारा प्रदान की जाती हैं।

इस यूनिवर्सिटी के द डिपार्टमेन्ट ऑफ संस्कृत एण्ड इण्डियन स्टडीज में अध्यापन कार्य में संलग्न विद्वानों में - गॉय कैन्डेल , फ़्रन्सिस एस्. क्लूनी , अन्ने ई मोन्यस , परिमल जी पाटिल , अली एस्. असानी , माइकल विजल आदि संस्कृत अध्यापक प्रमुख हैं।

अनुसंधान आदि विभिन्न प्रकार्यों के अलावा फ़्रान्सिस क्लूनी , अन्ने मोन्यस एवं परिमल जी पाटिल जैसे संस्कृत विद्वानों द्वारा क्रमशः लिखित The Truth The Way The Life , Singing in the lives of shiva's saints , Buddhist philosophy of language in India नामक पुस्तकें संस्कृत भाषा से सम्बन्धित साहित्य-निधि को नए आयाम दे रही हैं।

यूनिवर्सिटी ऑफ़ पेनिसिलवानिया के साउथ एशिया स्टडीज विभाग में संस्कृत का अध्ययन प्रचलित है। संयुक्त राज्य अमेरिका में स्थित इस विश्वविद्यालय में पूर्वस्नातक, स्नातक , स्नातकोत्तर तथा Ph.D स्तर के अध्ययन अनुसंधान आदि कार्यों के अलावा इन स्तरों की उपाधियाँ भी प्रदान की जाती हैं। पूर्वस्नातक के छात्रों को भाषा प्रयोग में स्तरीय दक्षता प्राप्त करने पर भाषा प्रमाणपत्र दिया जाता है। अध्ययन सामग्रियों में संस्कृत की आधारभूत संरचना के ज्ञान के साथ-साथ रामायण , महाभारत एवं मनुस्मृति जैसे ग्रन्थों का भी समावेश किया गया है। छात्र अपनी विशेष रुचि के अनुसार शास्त्रीय संस्कृत-साहित्य तथा महाकाव्यों का अध्ययन डा. रामकरण शर्मा के कुशल मार्गनिर्देशन में कर सकते हैं।यहाँ अध्यापन कार्य में लगे विद्वद्वर्ग में डा0 डेवेन पटेल तथा डा0 रामकरण शर्मा के नाम उल्लेखनीय हैं।

इस विश्वविद्यालय के संस्कृत विभाग में हो रहे अध्यापन और अनुसंधान कार्यों के अलावा प्रकार्यात्मक गतिविधियों में डा.डेवेन पटेल द्वारा लिखित The Brahma vichar Tradition of Meditation in Patanjali's

Yogasutra and Buddhghosa's Veshiddhimagga जैसी पुस्तकों के प्रणयन द्वारा संस्कृत की महिमा को विश्व के समक्ष लाने के प्रयास किया जा रहा है।

एमरॉय यूनिवर्सिटी के भाषा-केन्द्र में संस्कृत की प्राचीनता तथा महत्ता को विशिष्ट मानते हुए संस्कृत-अकादमी द्वारा इस भाषा का अध्ययन-अध्यापन कार्य चलाया जाता है।

यहाँ अध्यापन कार्य में लगे विद्वानों में डा0 सरस्वती मोहन का नाम अग्रगण्य है ।अध्ययन प्रक्रिया तथा विभिन्न उपाधियों को प्रदान करने की प्रक्रिया को इस तरीके से समझा जा सकता है –

डा.सरस्वती मोहन के मार्गनिर्देशन में संस्कृत के अध्ययन को सात स्तरों में विभाजित कर पढ़ाया जाता है।

1. पहले स्तर में भाषिक तत्वों का ज्ञान प्रदान कर संस्कृत भाषा को शुद्ध तरीके से पढ़ने लिखने में दक्षता प्राप्त करने के लिए अध्यापन द्वारा प्रेरित किया जाता है । इस स्तर पर दूरस्थ-शिक्षा भी विश्वविद्यालय प्रशासन मुहैया कराता है।
2. इस स्तर पर संस्कृत भाषा की महत्त्वपूर्ण एवं आधारभूत अवधारणाओं यथा- संज्ञा , सर्वनाम , विशेषण , कारक , लिङ्ग-विचार आदि व्याकरण सम्बद्ध पाठ पढ़ाए जाते है। इस द्वितीय स्तर में कम से कम 750 संस्कृत वाक्यों के निर्माण में छात्रों को पटु बनाने का प्रयास किया जाता है। यह स्तर भी दूरस्थ शिक्षा का एक अङ्ग है।
3. तृतीय स्तर पर रोचक कथाओं तथा स्मरणीय श्लोकों का समावेश किया जाता है । यहाँ सन्धि , समास आदि पाठों पर छात्रों का ध्यान केन्द्रित कराया जाता है। मुख्य रूप से 15 अभ्यास कार्यों द्वारा छात्रों की समस्यात्मक परिस्थितियों को सरलीकृत करने का प्रयास किया जाता है। सन्धि आदि अभ्यास कार्य , गीता से चयनित किए जाते हैं। दूरस्थ शिक्षा इस स्तर पर भी उपलब्ध है।
4. चौथे स्तर में बृहत् कथाओं तथा सुभाषितों के माध्यम से सन्धि में निष्णात करने का प्रयास , अध्यापन द्वारा किया जाता है।
5. मूल रामायण के अंशों को स्वीकृत कर अध्यापन कार्य द्वारा संस्कृत भाषा की महिमा , पवित्रता और गरिमा को स्पष्ट किया जाता है , साथ ही संस्कृत साहित्य के अध्ययन द्वारा छात्रों में अनुवाद करने की क्षमता का विकास किया जाता है।
6. क्लिष्ट गद्यात्मक अंशों को पठनार्थ जोड़कर मुख्यतः समास आदि प्रयोगों को सरलीकृत करने का प्रयास किया जाता है।
7. सातवें स्तर पर संस्कृत साहित्य के अध्ययन कार्य को जोड़कर विभिन्न श्लोकों तथा सुभाषितों की मदद से छन्द-ज्ञान कराया जाता है , इस स्तर पर छात्रों में सरल श्लोक रचना निर्माण के प्रति भी रुचि उत्पन्न की जाती है।

प्रकार्यात्मक गतिविधियों में , अध्यापन कार्य में संलग्न डा. सरस्वती मोहन , जिन्होंने मद्रास विश्वविद्यालय में संस्कृत विषय का गम्भीर अध्ययन किया तथा अपना अनुसन्धान कार्य ' अप्रकाशित संस्कृत साहित्य की पाण्डुलिपियाँ ' इस विषय पर किया। अपने तीन दशकों केसुदीर्घ तथा रुचिकर अध्यापन कार्य द्वारा डा. सरस्वती मोहन संस्कृत भाषा को अमेरिका में प्रसारित करने में अविस्मरणीय सहयोग प्रदान कर रही हैं।

जापान के क्योटो यूनिवर्सिटी में संस्कृत लैंग्वेज एण्ड लिटरेचर इस विभाग द्वारा संस्कृत का अध्ययन-अध्यापन सम्पादित किया जाता है।

इस विभाग में स्नातक स्तर एवं स्नातकोत्तर स्तर की उपाधियाँ प्रदान की जाती हैं ; शास्त्रीय संस्कृत , वेद , दर्शन आदि विषयों पर अनुसन्धान कार्य की भी सुविधा उपलब्ध है।

क्योटो यूनिवर्सिटी के इस विभाग में अध्यापन रत विद्वद्मण्डली में प्रो. टोकून्गा मुनियो , एसोशिएट प्रो. योकोचि यूको , प्रो. ईकारी यासुकि , वार्नेर क्रोबल , फ़ूजित मसातो , यागी तोरो , होन्जो योशिफ़ोमी , मिजोकामी टोमियो , कानो क्यो के नाम उल्लेखनीय हैं।

प्रकार्यात्मक कार्यों में विद्वानों द्वारा लिखित अनेक संस्कृत ग्रन्थों के नाम गिनाए जा सकते हैं। जिनमें प्रो. टोकून्गा ने जो इस केन्द्र के अध्यक्ष हैं , बृहद्देवता नामक एक आलोचनात्मक ग्रन्थसंस्कृत में लिखा है ,यह पुराणों तथा ऋग्वैदिक परम्पराओं पर आधारित है। एसोशिएटेड प्रो. योकोचि तथा क्रोवल क्रमशः पुराण और संस्कृत साहित्य एवं वैदिक भाषा साहित्य पर गवेषणात्मक कार्य कर संस्कृत भाषा को सम्पोषित करने में अमूल्य योगदान दे रहे हैं।

समग्र रूप में , प्राच्य विभाग , भारतीय दर्शन , बौद्ध-अध्ययन आदि विभागों के परस्पर सहयोग से संस्कृत भाषा और साहित्य नामक यह विभाग जापान में भी संस्कृत का अध्ययन-अध्यापन कार्य समुचित रूप से संचालित कर रहा है।

इन प्रसिद्ध विश्वविद्यालयों के अलावा विदेशों में मौजूद कई शिक्षण-संस्थानों में भी संस्कृत भाषा का अध्ययन-अध्यापन कार्य संचालित होता है , इन्हीं शिक्षण-संस्थानों में से कुछ संस्थानों का परिचय यहाँ प्रस्तुत किया जा रहा है –

American Sanskrit Institution - इसकी संस्थापना व्यास हाउस्टन द्वारा 1989 ई. में हुई। जो ब्रिल , क्रिस बुहनर , जैन एनफ़ील्ड , जोश मिशेल , कैथेरिन पेन , सीन्थिया सोन्डग्रास के सहयोग से संस्कृत भाषा का अध्यापन कार्य इस संस्थान द्वारा सम्पादित किया जाता है। विशिष्ट प्रकार्यात्मक गतिविधियों में Sanskrit By CD इस उपागम की सहायता से संस्कृत सिखाई जाती है। यह 12 अध्यायों में विभाजित है। इसकी मुख्य विशेषताओं में 16 CD's से सुसज्जित अध्ययन सामग्री , 275 पृष्ठ बड़े अक्षरों में इसकी उपलब्धता , अध्ययन को आनन्दप्रद बनाती हैं।22 पूर्ण पृष्ठ उच्चारण सम्बन्धी सभी संस्कृत मानकों का अनुप्रयोग किया गया है।सार रूप में लिखित दस्तावेजों की मदद से संस्कृत अधिगम बेहद सरल हो जाता है।

Sanskrit Atlas , जिसे ASI के संस्थापक व्यास हाउस्टन ने ही निर्मित किया है , की सहायता से 43 बृहत् रंगीन पृष्ठों में 6 वृत्तों के साथ तथा 33 विशिष्ट रंगों की सहायता से संस्कृत व्याकरण के आधारभूत सन्धि , समास आदि को सरलता से सीखा जा सकता है।

आर्ष बोध केन्द्र – आर्ष बोध को समर्पित यह संस्कृत केन्द्र स्वामी तदात्मानन्द द्वारा न्यू जर्सी , समरसेट , इंग्लैण्ड में 2000 ई. में स्थापित किया गया। यहाँ पारम्परिक संस्कृत शास्त्रों जैसे भगवद्गीता , वेदान्त , वैदिक मन्त्रों का अध्यापन होता है तथा ध्यान , योग एवं अन्य आध्यात्मिक अभ्यास का शिक्षण होता है। दैनन्दिनी के अनुसार योग-सूत्र , पद्मपुराण , महाभारत , संस्कृत व्याकरण , तैतिरीयोपनिषद और हिन्दू-धर्म का भी क्रमानुसार पठन-पाठन होता है।

अध्यापक-वर्ग में स्वामी तदात्मानन्द के नेतृत्व में संस्कृत के प्रचार-प्रसारार्थ अनेक विद्वान आधुनिक तकनीक का प्रयोग करते हुए इस भाषा के उन्नयन के प्रति कृतसंकल्प हैं। स्वामी तदात्मानन्द , जिन्होंने ऋषिकेश में अध्ययन किया , संगणक अभियन्ता तथा उच्च कोटि के संस्कृत विद्वान हैं तथा न्यू जर्सी , इंग्लैण्ड के लोगों में संस्कृत एवं आध्यात्मिकता की वृद्धि में अमूल्य योगदान दे रहे हैं।

विशिष्ट प्रकार्यों में , अन्तर्जाल की सहायता से केनोपनिषदादि अनेक ग्रन्थों की गूढ़ व्याख्याओं , भक्ति एवं कर्म , आत्मशुद्धि आदि कुछ विशेष ग्रन्थों को विश्व के समक्ष लाना ; पुरुष-सूक्त , नारायण , रवीन्द्रनाथ टैगोर के गीतों का CDs में संग्रहण प्रमुख हैं।

आर्ष विद्या गुरुकुलम् – 1986 ई. में स्वामी दयानन्द सरस्वती द्वारा संस्थापित संस्कृत अध्ययन संस्थान के रूप में पेनेसिलवानिया (अमेरिका) के सेलोसबर्ग में 14 एकड़ के क्षेत्रफल में अवस्थित है। यहाँ आयुर्वेद , ज्योतिषशास्त्र , वेदान्त आदि का शिक्षण कार्य चलता है। विशेष तौर पर संस्कृत की कक्षा अन्तर्जाल की सहायता से जीवन्त रूप से चलाई जाती है।

इस संस्थान में अध्यापन रत विद्वानों का वर्गीकरण इस प्रकार किया जा सकता है-

1. गुरुकुलम् के शिक्षक – श्री स्वामी दयानन्द सरस्वती , स्वामी विद्यात्मानन्द , तत्त्वविदानन्द , रामानन्द , श्रीमती समता शुद्धात्मा , लांस डेनियल्स , पं.मुकेश देसाई आदि।
2. संयुक्त राज्य अमेरिका तथा कनाडा के शिक्षक – श्री धीर चैतन्य , श्री स्वामी तदात्मानन्द , श्री स्वामिनी मयातीतानन्द।
3. विश्व में गम्यमान शिक्षक – स्वामी वागीशानन्द , गम्भीर चैतन्य , ग्लोरिया अराइरा , श्री वासुदेवाचार्य।
4. अर्जेन्टीना तथा भारत आदि देशों में शिक्षक – स्वामिनी विलासानन्द , स्वामिनी संविदानन्द सरस्वती , एन्टोनियो पेरोन , अद्वयानन्द सरस्वती , आत्मलीनानन्द सरस्वती , ऐश्वर्यानन्द , भूमविद्यानन्द , आत्मविदानन्द सरस्वती आदि।

प्रकार्यात्मक गतिविधियों में आदित्यहृदयम् , बालबोधिनी जैसी अध्ययनपरक CDs एवं देवनागरी लिपि जैसे भाषिक तत्वों को उपागमों पर आधारित संस्कृत शिक्षण में अनुप्रयुक्त कर वैज्ञानिकता के साथ प्रस्तुत किया जा रहा है।

इन विभिन्न विश्वविद्यालयों तथा शिक्षण संस्थानों के अतिरिक्त संस्कृत भाषा का अध्ययन वर्तमान में ऑस्ट्रेलिया के नेशनल यूनिवर्सिटी , लाट्रोब यूनिवर्सिटी तथा यूनिवर्सिटी ऑफ़ सिडनी ; ऑस्ट्रिया के वियना यूनिवर्सिटी ; बेल्जियम के जेन्ट तथा ल्यूवेन यूनिवर्सिटी ; डेनमार्क के यूनिवर्सिटी ऑफ़ कोपनहेगन ; फ़िनलैण्ड के हेल्सिन्की इन्स्टीच्यूट फ़ॉर एशियन एण्ड अफ़्रीकन स्ट्डीज ; जर्मनी के बर्लिन , बोन , हैम्बर्ग , फ़्राइबर्ग , लीपजिग तथा मारबर्ग यूनिवर्सिटीज ; ग्रेट ब्रिटेन के कैम्ब्रिज , एडिनबर्ग , लण्डन , ऑक्सफ़ोर्ड यूनिवर्सिटीज ; इटली के यूनिवर्सिटी ऑफ़ रोम ; नॉर्वे के ऑस्लो यूनिवर्सिटी : रूस के मॉस्को स्टेट यूनिवर्सिटी ; स्वीडन के स्टॉकहोम यूनिवर्सिटी ; स्विट्जरलैण्ड के ज्यूरिख यूनिवर्सिटी ; उत्तरी अमेरिका के इण्डियाना और जॉन हॉपकिन्स यूनिवर्सिटी , यूनिवर्सिटी ऑफ़ टैक्सास एट ऑस्टिन ,यूनिवर्सिटी ऑफ़ वर्जीनिया , यूनिवर्सिटी ऑफ़ टोरण्टो जैसे विश्व प्रसिद्ध शिक्षण संस्थानों में भी वर्तमान समय में संस्कृत की महत्ता को अङ्गीकृत करते हुए विभिन्न विभागों में संस्कृत भाषा का अध्ययन-अध्यापन तथा अनुसन्धान कार्य चलायमान हैं।

निष्कर्ष - समग्र रूप में , विश्व में बोली जाने वाली विभिन्न भाषाओं के मध्य संस्कृत भाषा के अत्यन्त समृद्धिपूर्ण साहित्यिकनिधि तथा सभ्यता एवं सांस्कृतिकता से जुड़ी गौरवमयी ऐतिहासिकता को शताब्दियों से सहेजकर रखने वाली अद्वितीय क्षमता और इस भाषा की अन्य विशेषताओं को हरेक दृष्टिकोण की सहायता से पूर्णतः समझने के बाद समकालीन युग में , न केवल इस भाषा के विकास-स्थल भारत में ही अपितु विश्व के विभिन्न राष्ट्रों द्वारा इस भाषा की महत्ता को स्वीकार करते हुए विभिन्न भाषा-वैज्ञानिक तथा अन्य विशिष्ट उपकरणों एवं तकनीकों का प्रयोग करते हुए भाषा को नवीनीकृत तथा प्रासंगिक कलेवर में प्रस्तुत किया जा रहा है। भारत तथा विश्व में स्थित विभिन्न विश्वविद्यालयों एवं शिक्षण-संस्थानों द्वारा आधुनिक विश्व के परिदृश्य में भी संस्कृत भाषा के समुचित रूप से वर्धनार्थ संस्कृत शब्दकोश , उपनिषद , रामायण , महाभारत , अन्य अनेक प्राचीन ग्रन्थ , शास्त्र एवं संस्कृत साहित्य की विशाल निधियाँ अन्तर्जाल तथा विविध आधुनिक उपकरणों की सहायता से विश्व के समक्ष उद्घाटित की जा रही हैं , ये सभी प्रकार्य आज के दौर में विविध स्थानों में प्रचलित संस्कृत भाषा के अध्ययन-अध्यापन की ओर विश्व की बढ़ती हुई रुचि को स्पष्ट करने के लिए पर्याप्त हैं।

अन्तर्जाल सम्बद्ध सन्दर्भ

रिक ब्रिग्स के कथित अंश http://www.speaksanskrit.org/forum/viewtopic.php?t=115 As on 22.02.2011

भारत में संस्कृत विश्वविद्यालय http://www.sanskrit.nic.in/sans.htm As on 21.02.2011

हार्वर्ड यूनिवर्सिटी में संस्कृत विभाग http://www.fas.harvard.edu/~sanskrit/pubs.html As on 22.02.2011

एमरॉय यूनिवर्सिटी में संस्कृत विभाग https://cet.emory.edu/eclc/sanskrit.cfm As on 22.02.2011

क्योटो विश्वविद्यालय में संस्कृत http://www.bun.kyoto-u.ac.jp/sanskrit/ (1 Aug , 2003) As on 22.02.2011

अमेरिकी शिक्षण संस्थान में संस्कृत http://www.Americansanskrit.com/learn/sbcd.php As on 20.02.2011

इंग्लैण्ड में संस्कृत अध्ययन http://www.arshabodha.org As on 20.02.2011

अमेरिका में संस्कृत http://www.arshavidya.org/programs.html As on20.02.2011

विश्व में संस्कृत अध्ययन केन्द्र http://www.montclair.edu/RISA/d-studies.html As on 23.02.2011

संस्कृत जगत् में हो रहे कार्य http://sanskritdocuments.org/projects_list1.html As on 23.02.2011

जैन सम्प्रदाय एवं भारतीय संस्कृति का मिथः सम्बन्ध

डा. मुकेश कुमार झा[68]

यद्यपि जैन संम्प्रदाय मुख्यतया भारतवर्ष की सीमाओं मे ही सीमित रहा तथा भारत का प्रमुख धर्म बनने का भी अवसर उसे प्राप्त नहीं हो सका, परंतु भारत का प्रमुख धर्म बनने का अवसर उसे प्राप्त नहीं हुआ। लेकिन फ़िर भी इसने भारतीय संस्कृति के बिभिन्न पहलुओं पर व्यापक प्रभाव पडा।इसने भारतीय कला,साहित्य व दर्शन को कुछ विशिष्ट देन दिया है:-

१. दर्शन के क्षेत्र में देन-

जैन-सम्प्रदाय ने भारतीय दर्शन के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभायी। यद्दपि इस पर उपनिषदों का प्रभाव था किंतु फ़िर भी जैन –दर्शन ने कई नवीन सिद्धांतों का प्रतिपादन किया ,जो निस्संदेह मौलिक थे।जैसे स्यादवाद को लिया जा सकता है।स्यादवाद का अर्थ यह है कि विभिन्न दृष्टिकोण से देखने पर 'सत्य' के विभिन्न रुप देखे जा सकते हैं।कोई भी विचार सत्य के एकाकी रूप को ही व्यक्त करता है।लोग विशिष्ट परिस्थिति में सत्य के कुछ रूप को देखकर ही उसे सम्पूर्ण सत्य समझ लेते हैं ।

२. अहिंसा:-

यद्दपि अहिंसा का सिद्धांत जैन सम्प्रदाय में कोई मौलिक सिद्धांत नहीं था,किंतु उल्लेखनीय है कि अहिंसा का प्रचार जितना इस सम्प्रदाय के द्वारा किया गया उतना किसी अन्य सम्प्रदाय के द्वारा नहीं हुआ। इसके द्वारा जीव-जंतु के अतिरिक्त वनस्पति तक की हत्या न करने का अनुरोध किया गया है क्योंकि इसके अनुसार वनस्पति में भी जीव होता है।

३. राजनीतिक प्रभाव:-

जैन सम्प्रदाय के द्वारा अहिंसा के प्रचार –प्रसार ने तत्कालीन राजनीतिक स्थिति को भी प्रभावित किया। जैन अनुयायी शासकों द्वारा यथासम्भव शांतिप्रिय नीति का पालन किया जाना इस बात का प्रमाण है। इसके साथ ही जैन साहित्य से भी हमें काफ़ी महत्वपूर्ण जानकारी प्राप्त होती है।

४.सामाजिक प्रभाव:-

जैन – सम्प्रदाय का सामाजिक क्षेत्र में महत्वपूर्ण देन है। जैन संघों व जैन धर्म को आश्रय देने वाले राजाओं ने समाज के निर्धन वर्ग के लिये अनेक औषधालय.विश्रामलय व पठशालाओं का निर्माण कराया,जहाँ क्रमशः निःशुल्क दवाईयाँ, ठहरने की व्यवस्था व शिक्षा की व्यवस्था उपलब्ध थी। इसमें सामाज के अन्य वर्गों में भी निर्धनों के प्रति दया भाव व दान देने की भावना जाग्रत हुई । इसके अतिरिक्त जैन-धर्म ने स्त्रियों की स्थिति सुधारने के लिये भी प्रयास किया। इसी उद्देश्य से उन्हें जैन संघों मे रहने व जैन शिक्षाओं का पालन कर मोक्ष प्राप्त करने का भी अधिकार जैन-सम्प्रदाय के द्वारा दिया था ।

महावीर के समय में जाति-प्रथा प्रचलित थी तथा समाज में ऊँच-नीच व छुआछूत की भावनाएँ प्रबल थी। इस कारण निम्न वर्ग (शुद्रों) की स्थिति शोचनीय थी। जैन धर्म ने न केवल जाति प्रथा का विरोध किया वरन

---

[68] ल.ना.मि.विश्वविद्यालय, दरभंगा, बिहार

सभी जातियों अथवा व्यक्तियों को एक समान बताया। जैन धर्म के द्वारा जाति प्रथा का विरोध करने के कारण ब्राह्मणों की शक्ति का ह्रास हुआ व सामाजिक समानता की भावना प्रबल होने लगी, जिससे शुद्रों की स्थिति में सुधार हुआ।प्रो० डी० एन० झा[69] का विचार है कि , जैन धर्म के कारण दासों की स्थिति में भी उल्लेखनीय सुधार हुआ। एक जैन ग्रंथ में वर्णन है कि मालिकों को अपने दासों,दासियों कर्मकारों और कर्मचारियों का अच्छी तरह से भरण –पोषण करना चाहिये। इस प्रकार की शिक्षाओं से समाज में शुद्रों व दासों के प्रति उदारता एवं सहृदयता का भाव उदय हुआ,जिसका सीधा प्रभाव उनकी सामाजिक स्थिति पर पड़ा।

५.**धार्मिक देन**:-

जैन धर्म ने ब्राह्मण धर्म की बुराईयों की आलोचना की थी। अतः ब्राह्मणों को भी उनके धर्म के में विद्यमान कुरीतियों का ज्ञान हुआ। अपने धर्म के अस्तित्व को बचाने के लिये यह आवश्यक हो गया कि वे उनमें सुधार करें। अतः जैन धर्म के कारण ब्राह्मण-धर्म भी पुर्व की तुलना में अधिक सरल व आडम्बररहित हो गया। जैन संसार के चेतन स्रष्टा,उसके पालनकर्ता अथवा व्यापक परमत्मा को नहीं मानते। उनके अनुसार "ईश्वर उन शक्तियों का उच्चतम,शालीनतम और पूर्णतम व्यक्तीकरण है जो मनुष्य के आत्मा में निहित है।"

६.**साहित्यिक देन:-** जैन विद्वानों के द्वारा प्राकृत(लोकभाषा) में साहित्य की रचना की गयी। अतः लोकभाषा प्राकृत को समृद्ध बनाने में जैन-धर्म का विशेष योगदान है। जैन धर्म के मूल धार्मिक ग्रंथों (१२ अंग,११ उपांग,१० पैन्न,४ मूलसुत्त.१ नन्दीसुत्त तथा ७ छयसुत्त) भे प्राकृत भाषा में ही रचित है। कुछ धार्मिक ग्रंथों की रचना अपभ्रंश भाषा में भी हुई। दक्षिणी भारत के साहित्य पर भी जैन धर्म का प्रभाव है।दक्षिण भारत में जैन धर्म के प्रचार हेतु कन्नड़, तमिल,तेलगू आदि भाषाओं में भी जैन –ग्रंथों की रचना की गयी। जैन विद्वानों ने न केवल धार्मिक व दार्शनिक ग्रंथों की रचना की वरन उन्होनें व्याकरण,काव्य व गणित आदि पर भी अनेक ग्रंथो की रचना की।गुप्त काल में संस्कृत भाषा के अधिक लोकप्रिय होने के कारण जैन विद्वानों ने अपने धर्म ग्रंथों की रचना संस्कृत में की । ग्यारहवीं शताब्दी में हेमचन्द्र सूरी नामक जैन विद्वान ने संस्कृत व प्राकृत दोनों ही भाषाओं में अनेक महत्वपूर्ण ग्रण्थों का सृजन किया। प्रमुख जैन साहित्यकारों में हरिभद्र,सिद्धसेन आदि के नाम भी उल्लेखनीय हैं किंतु सर्वोच्च स्थान हेमचन्द्र सूरी का ही है। जैन धर्म की साहित्यिक देन के संदर्भ में डा० हीरा लाल जैन का कथन उल्लेखनीय है। उनके अनुसार, जैनियों ने देश के भाषा विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। उन्होंने ही पहली बार अनेक क्षेत्रीय भाषाओं को साहित्यिक स्वरूप प्रदान किया।[70] पुर्व मध्यकाल में अनेक जैन कथाकोशों और पुराणों की रचना हुई, जैसे हरिभद्र सुरि(७०५ से ७७५ ई०) ने समरादित्यकथा,धूर्ताख्यान और कथाकोश,उद्द्योतन सूरि (७७८ ई०) ने कुवलयमाला,सिद्धर्षिसूरि(६१५ ई०) ने उपमितिभव प्रपंच कथा,जिनेश्वर सूरि ने कथाकोषप्रकरण और नवी

[69]प्रो. डी एन झा- प्राचीन भारत एक रूपरेखा (पृ०-४७) का विचार है- जैन धर्म के कारण दासों की स्थिति में उल्लेखनीय सुधार हुआ।

[70] "Tha jains have played a very important role in the linguistic development of the country. Sanskrit has all along been the linguistic development of the country. Sanskrit has all along been the medium of sacred writing and preaching's of the brahmanas and pali that of the Buddhists. But the jains utilized the prevailing languages of the different times at different place for their religious propaganda as well as for the preservation of knowledge ……….they even gave a literary shape to some of the regional languages for the first time." The cultural Heritage of India, Vol. I,p.402.

शताब्दी ईसवी में जिनसेन ने आदि पुराण और गुणभद्र ने उत्तर पुराण की रचना की । इस जैन साहित्य से तत्कालीन भारतीय समाज की सामाजिक और धार्मिक दशा पर पर्याप्त प्रकाश पड़ता है।

७. **कला के क्षेत्र में देन:-** जिस प्रकार जैन साहित्यकारों ने अपनी रचनाओं द्वार भारतीय साहित्य को समृद्ध बनाया,उसी प्रकार जैन कलाकारों ने भी अपनी कलाकृतियों द्वारा भारतीय कला के कोष में असीमित वृद्धि की। जैन धर्म के अनुयायियों ने अपने धर्म के प्रचार एवं प्रसार हेतु तथा पुज्य तीर्थकारों की स्मृति को स्थायी बनाये रखने के उद्देश्य से कलात्मक मन्दिरों,स्तूपों,मठों,रेलिंग,प्रवेश द्वार,स्तम्भ,गुफ़ाओं व मुर्तियों का निर्माण कराया।ईसा पुर्व द्वितीय सदी में जैन –सम्प्रदाय ने अपने प्रचार-प्रसार हेतु हाथीगुम्फ़ा नामक गुफ़ाओं में अनेक कलाकृतियां का निर्माण किया गया।इसके अतिरिक्त राज्गृह,पावापुरी,पार्श्वनाथ पर्वत,सौराष्ट्र,राजस्थान व मध्य भारत में अनेक जैन मंदिरों व मुर्तियों का निर्माण करवाया जो कला की दृष्टि से अनुकर्णीय है।राजस्थान में आबू पर्वत[71] पर तथा बुन्देलखन्ड में खुजराहो में ग्यारहवीं शताब्दी में निर्मित मन्दिर वास्तुकला और मुर्तिकला के अद्भुत नमूने हैं। दक्षिण भारत में श्रवनवेलगोला के निकत ७० फ़ीट ऊँची गोमतेश्वर प्रतिमा एवं बड़बानी में ८४ फ़ीट ऊँची जैन तीर्थकार की प्रतिमा दर्शनीय है।इन प्रतिमाओं का निर्माण विशाल चट्टानों को काट कर किया गया है, जिसका उदाहरण चित्तौड़ के दुर्ग में निर्मित स्तम्भ है। जैन कला का ग्यारहवीं एवं बारहवीं शदी में अत्यधिक विकास हुआ था।[72]

जैन कलाकारों का चित्रकला के क्षेत्र में भी योगदान है। जैन तीर्थकरों व मुनियों के चित्र भी इन पुस्तकों पर चित्रित मिलते हैं।[73]

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

१. प्राचीन सर सर्वपल्ली राधाकृष्णन् : Indian philosophy,भाग १,पृ० ३३१

३. प्राचीन भारत का इतिहास: द्विजेन्द्रनारायण झा,कृष्णमोहन श्रीमाली

४. भारत का राजनीतिक एवं सांस्कृतिक इतिहास:डा० ए० के० मित्तल

५. ए० एल० वाशम: अदभुत भारत

६. jha D.N. : Ancient India-An Introductory outline (1977)

७. Kosambi, D.D: An introduction to the study of Indian History (1956).

8. Kosambi D.D.: Myth and Reality (1942)

9. Kosambi D.D. : The Culture and civilization of Ancient India (1965)

10. Basham A.L.: A culture History of India (1975)

11. Raychoudhari, H.C.: Political History of Ancient India (1972)

12. Sharma R.S : Perspectives in Social and Economic History Of early India (1983)

[71] "The jain marble temple at mount Abu carries to its highest perfection the Indian genious for the nvention of graceful patterns and their application to the decoration of masonry.The Cultural Heritage of India,Vol. I,p.403

[72] Stevenson, Heart of Jainism,p.235

[73]हिन्दू सभ्यता १. पृ० २४६

सुबन्तसूत्राणां वर्गीकरणम्

डॉ . त्रिलोकझ्मा[74]

शब्दशास्त्रं महच्छास्त्रं विद्यते। तत्र वर्गीकरणं नाम वस्तुनः विषयस्यवा वर्गविशेषे स्थापनमिति। सुबन्तसूत्राणां द्विधा वर्गीकरणं कर्तुं शक्यते। तत्र प्रथमवर्गीकरणमेवमस्ति-

1) संज्ञासूत्रम्,

(2)परिभाषासूत्रम्

3) विधिसूत्रम्

4) नियमसूत्रम्,

(5) अतिदेशसूत्रम्,

(6)अधिकारसूत्रश्चेति।

द्वितीयं वर्गीकरणम्-

1) अजन्तपुंल्लिङ्गसूत्रम्

2)अजन्तस्त्रीलिल्लिङ्गसूत्रम्

3) अजन्तनपुंसकल्लिङ्गसूत्रम्

4) हलन्त- पुंल्लिङ्गसूत्रम्

5)हलन्तस्त्रीलिल्ङ्गसूत्रम्

6)हलन्तनपुंसकल्लिङ्गसूत्रश्चेति।

अत्र भट्टोजिदीक्षितसम्मतं सूत्राणांवर्गीकरणं प्रस्तूयते-

(1) अजन्तपुल्लिङ्गसूत्रम्- अजन्तपुल्लिङ्गानां व्याख्यानं येन सूत्रेण विधीयते तद् अजन्तपुल्लिङ्गसूत्रमुच्यते।अर्थाद् अच्प्रत्याहारगताःस्वराः ' अ, ई, उ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, " सन्ति येषु ते अजन्ताः।एतत्स्वरान्तानांपुल्लिङ्गानां शब्दानां यस्मिन् सूत्रे व्याख्यानंसाधनं वा क्रियते तदेव अजन्तपुल्लिङ्गसूत्रमुच्यते।यथा'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्(1-2-45) "अत्र अर्थवत्प्रथमैकवचनान्तम्। अधातुः प्रथमैकवचनान्तम्। प्रत्ययः प्रथमैकवचनान्तम्।प्रातिपदिकम् 1-2-45' अत्र अर्थवत् प्रथमैकवचनान्तम्। अधातुःप्रथमैकवचनान्तम्। अप्रत्ययः प्रथमैकवचनान्तम्। प्रातिपदिकम्प्रथमैकवचनन्तम्। अर्थात् न धातुः अथातुः। न प्रत्ययः अप्रत्ययः पदं पदंप्रतिपदम्। प्रतिपदमेव प्रातिपदिकम् अत्र अभिधेयवचनोऽर्थ शब्दोऽस्ति।अर्थशब्दस्यार्थश्चतुर्धा ।

[74]ग्राम$पत्रालयबलिया-, अफजलाभायाबिरौल-मण्डलम्,दरभङ्गा,बिहारः

(१ अनेनार्थेनागतः। अनेन-प्रयोजनवचनः अर्थशब्दः। यथा (प्रयोजनेनेति गम्यते।

(२मशकार्थो-निवृतिवचनः अर्थशब्दः। यथा (धूमः मशकनिवृत्यर्थः इति गम्यते।

(३अर्थवान् देवदत्तः धनवान्-धनवचनः अर्थशब्दः। यथा (इति गम्यते।

(४अस्य वचनस्यायमर्थः। इदमभिधेयमिति गम्यते।-अभिधेयवचनः अर्थशब्दः यथा (अस्योदाहरणमडित्थः-, कपित्थः, कुण्डम्, पीठम्।

(2) अजन्तस्त्रीलिल्लिङ्ग्सूत्रम्-"औङ्आपः 7-1-18" आप इति पञ्चमी, औङ्शब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वादाहऔङ् - इति..। अर्थात् आवन्तादङ्गात्परस्यौहःशी स्यात्। यथारमाशब्दात् प्रातिपदिक संज्ञायां -रमे- प्रथमाद्वितीयद्विवचने औ विभक्तौ, रम+औ इति जाते' औङ्आपः' इत्यनेन औकारस्यशी , इत्यादेशे अनुबन्ध लोपे रमा+ई इति जाते 'आदगुणः' इत्यनेन गुणेच, रमे इतिसिद्धम्।

(3)अजन्तनपुंसकल्लिङ्गसूत्रम् -"अतोऽम् 7-124" अत इति पञ्चमीअर्थात् अतोऽङ्गात्क्लीबात्स्वमोरम्स्यात्। यथा-ज्ञानस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ ज्ञान+सु इति जाते 'अतोऽम्' इत्यनेन सोरणि,ज्ञान+अम् इति जाते "अमि पूर्वः" इत्यनेन पूर्वरूपे च,ज्ञानम् इतिसिद्धम्।

(4) हलन्तपुल्लिङ्गसूत्रम् -"होढः 08.02.31" हइति षष्ठयन्तम्।अर्थात् हस्यढःस्याज्झलि पदान्ते च। यथा-लिट्-लिह् आस्वादने'इत्यस्माददादिगणस्थाद् धातोः क्विप् तस्य सर्वापहारिलोपे, लिह्शब्दात्प्रातिपदिकत्वे सौ लिह्+सु इति जाते अनुबन्धलोपे, लिह्+स् इति जातेहल्ङ्याभ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" इत्यनेन स् इत्यस्य लोपे 'होढः' इत्यनेन हस्यढकारे, लिढ् इति जाते 'झलां जशोऽन्ते' इत्यनेन जश्त्वेन डकारे वावसाने'इत्यनेन विकल्पेन चर्त्वे च, लिड् इति चर्त्वाभावे लिह् इति सिद्धम्।

(5) हलन्तस्त्रीलिल्लिङ्गसूत्रम्-"नहोधः' 8.2.34" अर्थान्नहो हस्य धःस्याज्झलि पदान्ते च। यथाद्यौः दिव् शब्-दात् प्रातिपदिकसंज्ञायांप्रथमैकवचने जस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे दिव औदित्यनेन वकारस्य औकारेदिव् +औ इति जाते 'इकोयणचि' इत्यनेन इकारस्य यणादेशे संयोगे च ,द्यौस् इतिजाते, सस्य रूत्वे विसर्गे च द्यौः ,इति सिद्धम्।

(6) हलन्तनपुंसकल्लिङ्गसूत्रम्-'अहन् 8.2.68 "अर्थात् अहन् इत्यस्यरूः स्यात्पदान्ते यथाअहः अहन्-शब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचनेसौ, अहन्+सु जाते "स्वमोर्नपुंसकात्" इत्यनेन सोर्लुकि अहन् इति जाते'अहन्' इत्यनेन नस्य रूत्वे अनुबन्धलोपे अहर् इति जाते"खरवसानयोर्विसर्जनयीः" इत्यनेन विसर्गे च अहः सिद्धम् ।

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

सूचना

आगामिवार्षिकाङ्कः नाट्यधाराविशेषाङ्को भविष्यति। तत्र अधोलिखितानां तथ्यानामाधारीकृत्य गवेष्य□ूर्णविचाराः शोध□त्ररू□ उ□निबद्धाः स्युरिति निश्चयः।

1. नाट्ये समाजस्य वर्तमानकालिकज्ज्वलन्तसमस्या तत्समाधानञ्च।
2. नाट्ये आतङ्कवादस्य निराकरणो□ायाः।
3. नाट्ये भ्रष्टाचार इति समस्यायाः दूरीकरणार्थं सशक्तो□ायाः।
4. नाट्ये शिक्षायाः उन्मुखीकरणस्यो□ायाः।
5. नाट्ये प्राकृतिकप्रको□स्य उ□शमनो□ायानि
6. नाट्ये सांस्कृतिकैकतायाः बिन्दवः।
7. नाट्ये राजनैतिक□रिदृश्यानि।
8. नाट्ये अर्थव्यवस्थायाः स्वरू□विमर्शः।
9. नाट्ये कृषिवाणिज्यप्रभृतीनां चर्चा।
10. नाट्यानुसारेण समाजोत्कर्षे नारीणां भूमिका।
11. नाट्येविज्ञान-तकनीकिविमर्शः।
12. नाट्यसमीक्षा।

उ□र्युक्तबिन्दूनामतिरिच्य यदि कश्चित□ गवेष्य□ूर्णः लेखः प्राप्यते तर्हि तत्सम्बन्धे सम□ादकमण्डलस्य निर्णयः सर्वमान्यः भविष्यति।

Important dates for next Issue-

- ✓ DEADLINE FOR SUBMISSION 1ST DEC, 12
- ✓ NOTIFICATION FOR ACCEPTANCE 10TH JANUARY
- ✓ INAUGRATION- LAST WEEK OF JANUARY.

Send your paper

jahnavisanskritjournal@gmail.com